

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DEİSTİK DİN ELEŞTİRİSİ VE THOMAS PAINE

Hayriye KARABUDAK

2501171456

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU

İSTANBUL-2021

ÖZ

DEİSTİK DİN ELEŞTİRİSİ VE THOMAS PAINE

HAYRİYE KARABUDAK

Bu çalışmanın amacı on sekizinci yüzyıl Amerikan düşünürlerinden olan Thomas Paine'in Hristiyanlıkla ilgili düşüncelerini ele almak ve deizm temellendirmesini ortaya koymaktır. Çalışmada deizmin tanımına, tarihi gelişimine ve diğer inanç biçimleri arasındaki konumuna değinilmiştir. Thomas Paine'in Hristiyan öğretilerinde akla aykırı bularak reddettiği öğelere dair açıklamalara ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Paine'e göre gerçek din konumundaki deizmin esasları ve onu oluşturan unsurlar incelenmiştir. Teistik bir bakışla deizmin imkânı, bu düşünce sisteminin tutarlılığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Thomas Paine, Deizm, Tanrı, Peygamber, Vahiy, Akıl.

ABSTRACT

DEISTIC CRITIQUE OF RELIGION AND THOMAS PAINE

HAYRİYE KARABUDAK

The aim of this study is to deal with the thoughts of Thomas Paine, one of the eighteenth century American thinkers, on Christianity and to reveal his grounding of deism. First of all, the definition of deism, its historical development and its position among other forms of belief were touched upon, and then the explanations about the elements that Thomas Paine dismissed in Christian teachings as contrary to reason were given in detail. According to Paine, the principles of deism, which is the true religion, and its constituent elements have been examined. With a theistic point of view, the possibility of deism and the consistency of this system of thought have been evaluated.

Keywords: Thomas Paine, Deism, God, Prophet, Revelation, Mind.

ÖNSÖZ

Din en eski uygarlıklardan en modern toplumlara kadar insanın olduğu her yerde kendine yer bulmuştur. İnsana bağlı bir unsur olduğu için ortaya çıktığı kültür, coğrafya, dil, keşif ve gelişmelerden din de nasibini almıştır. Zaman ve mekândaki değişiklikler inanışlardaki farklılaşmaları, inançların dönüşmesini tetiklemiştir. Bu değişimlerden dünya çapında etkili olanlardan biri de Avrupa’da XVII. yüzyılda ilk nüveleri görülmeye başlanan ve XVIII. yüzyılda zirveye ulaşan Aydınlanma çağı düşünceleridir.

Aydınlanma düşüncesi aklı (ratio) temel almıştır. Siyasetten bilime, felsefeden dine pek çok alanda yansımaları olmuştur. Aklın önderliğinde hayatın tüm alanları yenilenirken ruhban sınıfının kontrolünü tekelinde tuttuğu dini inanç da aklın kritiğine verilmiştir. Kutsal kitaptaki öğretiler aklın ölçütünden geçerken dini tolerans ve farklı inanışlara dair fikirlerin dillendirilmesine fırsat doğmuştur. Hristiyan inancındaki anlatıları tutarsız ve gerçeklerden uzak bulan ancak tüm bu kâinatın tek başına var olamayacağına kanaat getiren düşünürler Kilise ve dini dogmalara karşı, Tanrı ve aklın bir arada olduğu yeni bir inanç formu oluşturmuşlardır: “Deizm”.

Deizm, bir ihtiyaç sonucunda antik dönem filozoflarından ilhamla ortaya çıkmış deistlerin bireysel savunuları ile topluma aktarılmıştır. Bu düşüncelerin bir temsilcinin ardında ekol halinde gelişmemesi onun farklı şekillere bürünmesine yol açmıştır. Dolayısıyla tanımını yapmak da zorlaşmıştır. Bu çalışmada Aydınlanma çağına tanık olan, siyasi ve dini alanda aklın önderliğini benimseyen ve deizmi tek gerçek din kabul eden Thomas Paine’in düşünceleri üzerinden ‘deizm’i ele almaya çalışacağız.

İlk bölümde, deizm’in tanımı, ortaya çıkış sebepleri, doğuşundan günümüze uzanan tarihi seyri aktarılmıştır. Deizmin kendi içinde ayrıştığı çeşitleri ve fikirsel farklılıklarına değinilmiştir. Aydınlanma çağıının sonucunda gelişen diğer inanç biçimleri ile deizm arasındaki farklılıkla ve varsa ortak yönleri incelenmiştir. İkinci bölümde öncelikle döneminin önemli düşünürlerinden ve deist savunucularından olan Thomas Paine’in yaşamı aktarılmıştır. Hayatında inanç olarak deizmi kabul etmesine

Hayriye Karabudak

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEİZM

1.1. Tanımı	4
1.2. Tarihçesi	7
1.3. Çeşitleri	11
1.4. Diğer İnanış Biçimleriyle İlişkisi	14

İKİNCİ BÖLÜM

A. THOMAS PAİNE

2.1. Hayatı	17
2.2. Eserleri.....	21
2.2.1. <i>Akl Çağı</i>	24

B. PAİNE’NİN DİN ELEŞTİRİSİ

2.3. Din ve Akıl	27
2.4. Tanrı Kavramı	29
2.5. Hristiyanlığı Reddi	31
2.5.1. Hristiyan Öğretilerinin Eleştirisi.....	32
2.5.2. Kilise Eleştirisi.....	34
2.5.3. Teslis Eleştirisi.....	35
2.5.4. Asli Günah / Kefaret	37
2.6. Vahiy Eleştirisi	39

2.6.1. Kanıt Eleştirisi	42
2.6.2. Tevrat Eleştirisi.....	44
2.6.3. İncil Eleştirisi.....	48
2.6.4. İncil'in Yazım Süreci Kritiği	50
2.7. İsa'nın Göğe Yükselme Eleştirisi.....	52
2.7.1. Meryem.....	53
2.7.2. Çarmıh	54
2.7.3. Oğul İsa Reddiyesi.....	55
2.7.4. Kefaret Doktrini Eleştirisi.....	57
2.8. Din ve Gizemin Bir Arada Bulunmayışı	61
2.8.1. Peygamberlik Eleştirisi	63
2.8.2. Mucize Eleştirisi	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PAİNE'NİN DEİZM SAVUNUSU

3.1. Doğal Din	68
3.2. Hristiyan Ahlak İlişkisi.....	69
3.3. Paine'e Göre Deizm	70
3.3.1. Doğa: Tanrı Kelamı	72
3.3.2. İbadet Ahlaklı Olmaktır	74
3.3.3. Ölümsüzlük.....	75
3.3.4. Tanrı-Bilim-Eğitim İlişkisi	77
3.4. Değerlendirme	79
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA.....	87

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
Hız.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
Üniv.	: Üniversitesi
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
Vol.	: Volume (Cilt)
Yay.	: Yayın
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Üstün bir güç kavramı veya yaygın deyişle Tanrı inancı insanlığın ilk dönemlerinden itibaren her çağda çeşitli şekillerde var olmuştur. Dini ve felsefi bakımdan Tanrı kavramı hakkında pek çok farklı yorum ve inanışlar ileri sürülmüştür. Tanrı'nın varlığı-yokluğu, aşkın veya içkin oluşu, zatına ait özellikleri hakkında türlü kanaatler gelişmiştir. Bu sırada karşı karşıya gelen inanışlar kendi fikirlerinin doğruluğunu ispatlamak için lehte ve aleyhte deliller bulmaya, kendileri için bir temel oluşturmaya çalışmışlardır. Bu inançlardan biri de deizmdir. Biz bu çalışmada deizmin durduğu noktayı netleştirebilmek adına, kurumsal kiliseye ve teistik dinlerin Tanrı inancı dışındaki inançlarına karşı çıkışının sebeplerini detaylıca ele alıp, deizmin kendini inşa ettiği temelleri izah etmeye çalışacağız.

Bu çalışmanın temel konusu, Aydınlanma düşünürlerinden Thomas Paine'in deizm savunusunu en geniş şekilde ele almaktır. Amacımız, deizmin yükselişe geçtiği Aydınlanma Çağındaki seyrini, inançlarını ve kurumsal Hristiyanlığa karşı eleştirilerini Thomas Paine'in yaklaşımıyla metodolojik olarak ortaya çıkarmaktır. Günümüzde son zamanlarda deizm hakkında yoğun gündemler oluşmuştur. Deizm hakkında çeşitli fikirler ve açıklamalar ortaya konulmaktadır. Bu konuda akademik seviyede yapılan çalışmalar oldukça az olduğundan, bu çalışmayla birlikte deizmin temel argümanlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Deizm, tek bir tezde tüm yönleriyle ele alınabilmesi zor olan, çok kapsamlı bir konudur. XVI. yüzyıldan başlayıp XXI. yüzyıla dek uzanan bu inanç biçimini birçok başlıkta ele almak mümkündür. Ancak biz bu çalışmada kendini bir deist olarak tanıtan ve deizmin savunuculuğunu yapan Paine'in yeni bir inanç formu olarak deizmde öne çıkardığı esasları açıklayacağız. Aynı zamanda bu dönemde Batı'ya hâkim olan kurumsal Hristiyan dini eleştirilerini izah edeceğiz. Bu açıdan konumuzun dışına çıkmamak adına deizmin gelişimine, alt başlığı mesabesindeki çeşitlerine genel olarak değineceğiz. Ayrıca tezimizi din eleştirileri ve deizm temellendirmelerinde Paine'in akıl yürütmeleri ile sınırlı tuttuk.

Bu çalışmada, Paine'nin Hristiyanlık eleştirileri ve deizm hakkında ortaya koyduğu görüşleri karşılaştırmalı bir metotla izah edilmiştir. Mukayesenin bütünlük içinde anlaşılabilmesi için Tanrı, teslis, vahiy, mucize, ahlak vb. başlıkların altında konuyla ilgili eleştiriler aktarılmış, ardından deizme ait görüşlere yer verilmiştir. Bu sebeple tezin amacına yönelik olarak Paine'in deizm temellendirmesi konuya dair eleştirilerin hemen ardında ele alınmış, alt başlıklar buna göre düzenlenmiştir.

Tez, konusu itibarıyla nitel bir çalışma gerektirdiğinden literatür tarama ve değerlendirmesi şeklinde bir yöntem kullanılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar saptanmış, erişilenler üzerinden tahlil edilmiştir. Araştırmanın konusunu Paine'in deistik görüşleri ve söz konusu deist düşüncenin kritiği oluşturmaktadır. Çalışmada, Paine'in deizm deklarasyonu olarak yazdığı *Akıl Çağı (The Age of Reason)* isimli eseri esas alınmıştır. Ayrıca 1884'te Thomas Paine'in hayatını, eserlerini ve mirasını dünyaya aktarıp eğitmek amacıyla kurulan 'Thomas Paine National Historical Association' isimli derneğin Paine'in eserlerini online ortama aktarmış olması da ulaşım açısından önemli yararlık ve fayda sağlamıştır.

Türkiye'de Paine'in düşünceleri üzerine yapılan çalışmalar onun siyasi alandaki çalışmaları hakkındadır. Yazılarından bir kısmı *Sağduyu; Ortak Akıl, İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir. Din alanındaki fikirleriyle alakalı Türkiye İş Kültür Yayınlarında basılan *The Age of Reason* isimli eserinin tercümesi olarak *Akıl Çağı* kitabı bulunmaktadır. Akademik çalışmalarda yapılan atıflar dışında müstakil olarak Paine'in deizm düşüncesini işleyen bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Paine hakkında yapılan çalışmalar şu şekildedir: Hukuk alanındaki ilk çalışma Ayça Küçük'e ait *Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet* isimli yüksek lisans tezidir.¹ Yine aynı alandaki bir diğer tez Ahmet Gazi Gazel'in *Thomas Paine ve Devlet Anlayışı* başlıklı yüksek lisans tezidir.² Felsefe bağlamında Paine'in mucizeye dair görüşlerinin bir başlıkta yer verildiği tez ise Dilek Fesli tarafından hazırlanan

¹ Ayça Küçük, "Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet", Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2012.

² Ahmet Gazi Gazel, "Thomas Paine ve Devlet Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri yüksek lisans tezidir.³ Literatür taramasında görebildiğimiz kadarıyla bunlar dışındaki çalışmalarda Paine, sadece atıf ile akademik alanda yer verilmiştir.

Bu çalışmadaki Paine'in deist düşünceleri hakkındaki temel kaynaklar, kendi eserlerinden oluşmaktadır. Birincil kaynak olarak Paine'in *Akıl Çağı (The Age Of Reason)*, *The Existence of God*, *Predestination*, *Prospect Papers*, *An Essay on Dream*, *Examination of the Prophecies*, *Age of The Reason Letters* başlıklı yazılarına sıklıkla başvurulmuştur.

³ Dilek Fesli, “*Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*”, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2017.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEİZM

1.1. Tanımı

Deizm, Latince Tanrı anlamındaki ‘Deus’ kelimesinden türemiştir. XVII. yüzyıla kadar terim olarak Tanrı’ya inanmak anlamına geldiği için başlangıçta genel anlamda teizmin bir versiyonu olarak değerlendirmek mümkündür.⁴ Ateizmin karşıtı konumunda Tanrı’ya inancı ifade eden teizm ve deizm kelimeleri Aydınlanma dönemiyle birbirinden ayrılmıştır. Deizm; bir yaratıcı olarak Tanrı’ya inanmaya devam ederken Tanrı’nın varlıkla ilişkisi ve tasarrufları konusunda mutlak teizmden farklı bir inanç geliştirmiştir. XVII. yüzyılda Aydınlanma çağıyla birlikte Hristiyanlığın dogmalarına karşı akli merkeze alan, Tanrı dışındaki din otoritelerini reddeden felsefi ve dini bir ekol haline evrilmiştir.

Calvinci ilahiyatçı Pierre Viret’nin *Instruction Chrestienne* (Cenova 1564) isimli eseri deizmin terim anlamıyla kullanıldığı ilk eserdir. Viret eserinde inkârcı ateistler olarak nitelendirdiği fakat kendilerini ateistlerden ayırttırarak Deist olarak isimlendiren, Yaratıcıyı kabul etmekle birlikte Hristiyan inancını ve İsa Mesih’i reddeden bir gruptan söz etmiştir. Deist söylemin ilk bildirisi olarak kabul gören eser ise 1624’te İngiltere’de yayınlanan Lord Herbert of Cherbury’nin (ö. 1648) *De Varite* adlı kitabıdır.⁵ Evrensel hakikati kavrama hususunda Tanrı akla temel bilgileri doğuştan öğretmiştir. Bu yüzden kilise ve kutsal kitap gibi din bağlamında özerkliği bulunan vasıtalara ihtiyaç olmadığını düşünen Herbert deizmi kısaca şöyle anlatmaktadır: Tanrı’nın varlığına inanan, ahlaki davranışlarla O’nu tazim ederken erdemli davranıp ahlaksızlıktan kaçınan ve nihayetinde eylemlerinin Tanrı tarafından ödöl veya ceza ile karşılığının verileceğine inanmış kişilerin oluşturduğu topluluktur.

⁴ Aydın Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, İstanbul, İz yayıncılık, 2020, s. 56.

⁵ G. C. Joyce, “Deism”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed: James Hastings, Vol. IV, T.&T. Clark, Edinburgh, 1935, s. 533.

Herbert'in öğrencilerinden olan Charles Blount (ö. 1693), kendini deist olarak tanımlayan ilk düşünürlerdendir. Ölümünün ardından yayınlanan *Summary Account of the Deist's Religion* (1693) isimli kitabı deizmin yayılmasında etkili olmuştur. Ayrıca Toland'ın *Christianity Not Mystrious* (1696) ve Tindal'ın (ö. 1733) *Christianity as Old as the Creation* (1730) isimli eserleri Avrupa'da deistik düşüncenin geniş kitlelere ulaşması ve benimsenmesini sağlamıştır.⁶

Deizm genel olarak bir Tanrı inancı olarak algılansa da tek bir tarife sığdırılması mümkün değildir. Zira deist olduğunu iddia eden kişilerin kanaatleri bu düşünceyi beslemiş, ortak bir amentü yokluğunda deizm bireylerin inanışlarına göre çeşitlenmiştir. Teizm veya ateizm gibi monolitik bir yapı arz etmediğinden kendi içinde farklılaşmıştır.

XVII-XVIII. yüzyıllarda ön plana çıkan deizm; bir din ile irtibat kurmaksızın, alemi yaratan fakat ona müdahalede bulunmayan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmektir.⁷ XVI. yüzyılda İngiltere'de ilk defa kavram olarak ortaya çıktığında teizmle eş anlamlı olarak kullanılmış, Fransa'ya ulaştığında Hristiyanlar tarafından ateizmle bir tutulmuştur. Zamanla deizm felsefi esaslarını çizerek ateizm karşısında bir öğreti olarak var olmuştur. Deistlere göre Tanrı ilk neden olarak vardır. Ancak başka bir niteliğe sahip değildir.⁸ XIX. yüzyıla gelindiğinde tanımlaması oldukça güç duruma gelen deizm sınırlı bir Tanrı anlayışı şeklinde yorumlanmıştır. Doğa yasalarını yaratan, evreni var eden, onda içkin halde bulunan ancak bunlarda bir değişiklik yapamayan evrenden uzak "metafizik bir teori" halini almıştır.⁹ Din, salt Tanrı inancına indirgenerek iman dışında dine ait tüm unsurları reddedilmiştir. Peygamberlik gibi otoritelerin varlığı ve dogmatik inançların geçerliliği inkâr edilmiştir. İnancı akıl ile temellendirmeye çalışan felsefi bir ekoldür.

Deizm, dini rasyonel bir temele oturtmaya çalışarak Hristiyan öğretileri başta olmak üzere tüm dogmatik inançlara akıl yürütmelerle karşı çıkmıştır. Dini kurum ve liderlerin her alandaki otoritelerine tepki göstermiştir. Vahiy gereksiz addedilerek

⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 61.

⁷ Hüsamettin Erdem, "Deizm", *DİA*, İstanbul, 1994, C.9, s. 109-110.

⁸ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s.196.

⁹ Mustafa Emre Dorman, "**Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım**", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009, s. 4-5.

kabul edilmemiştir. Akıl Tanrı'ya ulaşmada yeterli olduğu gibi Tanrı'ya karşı sorumluluklar ve dünya hayatının nasıl düzenleneceğine dair ahlaki bir yaşamın kurallarına erişmek için yeterli kabul edilmiştir. Tanrı'nın evrene müdahale etmesinin, O'nun alemi mükemmel şekilde yaratmadığı anlamına yol açacağından hareketle Tanrı'nın evrene hiçbir şekilde karışmadığı inancına ulaşmıştır. Geleneksel inançlardaki fevkalade olgular (ör. vahiy, peygamberlik, mucize) reddedilmiştir.¹⁰

Bu genel çerçeveye rağmen deizmi tek bir tanımda izah etmek mümkün değildir. Tek tek savunucularının iddialarına bakıldığında aralarındaki büyük farklılıklar göze çarpar. Dinsizlikten kaçınarak Hristiyanlığa yakın duran düşünürlerden, tüm dinleri büsbütün inkâr edenlere dek deist düşünce geniş bir skalada yer alırlar. Aralarında Tanrı'nın ahlaki vasıfları, inancın gerekliliği olarak Tanrı'ya karşı vazifeler, ölüm sonrası mükafat ve ceza, mucizelerin olanağı ve daha benzer konularda görüş ayrılıkları mevcuttur. Yine de dikkat edildiğinde üç konudaki ittifak deizmin genel omurgasını ortaya koymaktadır. İlki, alemi yaratmak dışında ona müdahalede bulunmayan Tanrı inancıdır. İkincisi, akıl ve bilimin yol göstericiliğine itimattır ki tarihsel olarak Rönesans ve Reform hareketindeki insanı merkeze koyan anlayıştan beslenmektedir. Son olarak akıl vasıtasıyla evrenden yola çıkarak temellendirilen rasyonel din anlayışıdır. Bu da dine akılla erişmek de insanı, üzerinde otorite oluşturabilecek dış araç ve araçlardan azade kılmaktadır.

Deizm, sanayi devrimi sonrası makinelerin işleyişi ile alemin işleyişi arasında bir benzerlik kurmuştur. Mekanist bir bakışla Tanrı'nın eksiksiz olarak tasarladığı tabiatla ilişkisinin de ancak bu sistemler üzerinden olabileceği inancı oluşmuştur. İnsan aklının Tanrı inancına dair hakikate erişmede yeterli olacağını savunmuştur. Dolayısıyla geleneksel Hristiyan teizmine karşı çıkmış; enkarnasyon, kefare doktrini, teslis gibi Hristiyan öğretilerini eleştirmiştir. Kilisenin ve vahyin haber verdiği Tanrı'yı reddetmiş; yalnızca doğal teoloji ile bilinerek rasyonel ahlakla ifa edilen Tanrı inancını kabul etmiştir.¹¹

Deistler açısından başat problem, Tanrı inancının kutsal metinlere mi yoksa rasyonel akla mı dayandırılacağıdır. Deizme göre, Tanrı alemi öylesine kusursuz tasarlamıştır ki sürekli müdahil olmasına gerek yoktur. Tanrı ve evren arasındaki her

¹⁰ Dorman, **a.g.e.**, s. 10.

¹¹ Ahmet Cevizci, "Deizm", **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 209.

türlü ilişki, sisteme en başta konulmuş bulunan yasalar üzerinden işlemektedir. Kendi varlığını tabiattaki yasalar üzerinden aklın kavrayabileceği şekilde açığa vurmaktadır. Dolayısıyla vahiy, peygamber, mucize gibi müdahaleler Tanrı'nın evreni kusurlu ve yeniden yapılandırılmaya muhtaç yarattığı fikrini oluşturacağından gereksizdir. Deist düşünürlerin akla bu denli önem atfetmesindeki esaslardan biri de Hristiyan akidenin temelini oluşturan 'asli günah' anlayışına karşı çıkarak, insanın fitratının temiz ve gerçeğe ulaşma konusunda yetkin olduğuna itimatlarıdır.¹²

1.2. Tarihçesi

Deizm yalnızca dini otoritelere değil, akıl ve evren üzerinde tahakküm kuran her türlü inanca karşı çıkmıştır. Tarihi olarak ortaya çıkışının temelinde akıl ve inanç çatışması olduğunu söylemek mümkündür. Akla duyulan güven ile dini otoriteler karşısında verilen mücadele deizmi beslemiştir. Kilisenin baskısı altındaki Hristiyan alemi, XVII ve XVIII. yüzyıllardaki özgür düşünce ortamı ve gelişen bilim, deistleri büyük oranda etkilemiştir.

Deizm, Tanrı'nın aşkınlığını savunarak panteizm ve antropomorfizmden ayrılmıştır. Kilisenin otoritesini ve Mesih İsa'nın Tanrı kabul edildiği din anlayışını reddetmiştir. Dini konularda akli esas olarak Hristiyan alemindeki baskının kırılmasına yol açan felsefi-dini bir harekete dönüşmüştür.¹³ İncanın dini liderlerin otoritesi içinde yitmesi, inanç kaynaklı baskı ve savaşların sürmesi, bilimsel gelişmelere karşı kilisenin katı tutumu insanları arayışa itmiştir. Toplumu din ve iktidarın baskısından kurtarmak; ona sosyokültürel, bilim ve dini alanda özgür bir ortam oluşturmak isteyen düşünürler farklı bir deizmi desteklemişlerdir. Deizmi dini açıdan doğru anlayabilmek için onunla birlikte yükselişe geçen Aydınlanma Çağına yol açan sebepleri ve yanı sıra değişen din tasavvurlarını incelemek gerekmektedir.

Rönesans döneminde İngilizce ve Fransızca'ya tercüme edilen Antik Dönem eserleri Aydınlanma Çağı aydınları üzerinde büyük oranda etkili olmuştur. Bir arayış

¹² Mehmet Ata Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", **Din Felsefesi**, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, 2018, s. 70.

¹³ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, 13. bs., İzmir 2014, s.179.

halinde olan filozoflar Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) evrenin ilk hareket ettiricisi olan Tanrı inancını pragmatik ve pratik bir fırsat olarak benimsemişlerdir. Antik dönem filozoflarının herhangi bir vahye muhatap olmaksızın rasyonel yöntemlerle ortaya koydukları ahlaki yaklaşımlara sıklıkla atıfta bulunmuşlardır. Deizmin yeni bir oluşum olmayıp Hristiyanlık öncesinde var olduğu inancı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede deizmin Antik Dönem filozoflarıyla bu denli ilgilenmesindeki asıl tema, Tanrı'nın varlığı ve evrene müdahil olup olmamasından öte, akıl ve inanç arasındaki çatışmadır.¹⁴

Ortaçağ Hristiyan dünyasına hâkim olan Skolastik felsefe dini dogmaların bilgiden üstün tutulduğu bir dönemdir. Rönesans'ta bu denklem dönüşmüş; sosyokültürel, din, bilim, sanat ve insana bakış açısında yeni bir anlayış gelişmiştir. Meydana gelen olaylar hakkında yapılan yorumlar önceden doğaüstü güçlere atfedilirken, Rönesans sonrasında insan ve evren merkezli olarak anlaşılmaya başlanmıştır. XVI. yüzyılda Reformla birlikte Hristiyan öğretileri sorgulanmış, Kilise otoritesine karşıt olarak asıl Hristiyanlığın özüne dönüş düşünceleri açıktan ifade edilmiştir. Dini inançların rasyonel bir biçimde ele alınması sonucu Hristiyan akidesi dini epistemoloji açısından eleştirilmiştir.

XVI. yüzyıldaki Reform hareketinin din-bilim yaklaşımı felsefi düşüncenin dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin önünü açmıştır. Aydınlanma çağıyla dünyadaki diğer din ve fikirlere ilgi artarken geleneksel din algısı zayıflamış, inanç hakkında bireysel yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Modern Batı düşünürleri Hristiyanlıkta anlaşılması zor inançları sorgulayarak dini rasyonelleştirme çalışmalarına yönelmiştir. Bu çabalar; “doğal vahiy” (natural revelation), “doğal din” (natural religion), “doğal felsefe” (natural philosophy), “doğal teoloji” (natural theology), “deizm” (deism), “panteizm” (pantheism) ve “ateizm” (atheism) kavramlarının felsefi temellerinin oluşmasında etkili olmuştur. Tertullianus'un (160-235) “Saçma olduğu için inanıyorum” doktrini XVIII. yüzyılın modern düşüncesinde “Akıl ile uyumlu olduğu için inanıyorum” formuna dönüştürülmeye çalışılmıştır.¹⁵

Protestanlık ve reform sonrası ortaya çıkan yeni din söylemleri, dini şahsi bir tecrübe olarak anlayıp Tanrı ile birey arasında bir ilişki olarak yorumlayan deizmin

¹⁴ Dorman, **Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım**, s. 27-30.

¹⁵ Dorman, **a.g.e.**, s. 50.

gelişmesine uygun fikir ortamını sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca coğrafi keşifler sonucu yeni kültür ve dinlerle karşılaşılması deizm savunusunu olumlu yönde desteklemiştir. Örneğin; seyahat edilen coğrafyalarda, daha evvel Hristiyan öğretileriyle bağlantı kurmamış toplumları ahlaken gelişmiş bir noktada görmek, deistlerin rasyonel din söylemini desteklemiştir. Bu seyahatler sonucunda Kutsal Kitab'a aykırı olarak ulaşılan yeni bilgi ve kanıtlar Kilise'nin otoritesini sarsmış, deistlerin lehinde bir delil teşkil etmiştir.¹⁷ Hristiyanlığın içinde var olup Hristiyan dogmalarını eleştiren, ana damara muhalif mezheplerden Socinianizm (XVI. yy.) ve Quaker (XVII. yy.) inançları deizmin oluşumuna katkı sağlamıştır.

Bilim alanındaki gelişme ve başarılar arttıkça akla verilen önem de artmıştır. İnsan aklının kısıtlamalara tabi tutulmadığında daha büyük ilerlemeler kaydedeceğine olan kabullenme, dine bakışı negatif yönde değiştirmiştir. Descartes ve Newton'un doğa yasalarında değişim olmayıp evrenin mekanik bir sistemde seyrettiği düşüncesi deizmin şekillenmesinde etkili olmuştur.¹⁸ Pozitif bilimlerde aklın ön plana çıkartılarak önceden akılla kavranamayan meselelerin bilimsel keşiflerle birlikte anlaşılır hale gelmesi doğaüstü ve mistik yorumları arka plana itmiştir. Olaylar determinist bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Deizm kelimesi ilk defa XVI. yüzyılda kullanılmaya başlasa da asıl faaliyet gösterdiği dönem XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl olmuştur. Rönesans ile irtibatı nedeniyle İtalya'da kıvılcımlanmış, esas gelişimini İngiltere'de göstermiştir. Dindar bir deist olan Lord Herbert of Cherbury'e (ö. 1648) göre dinin esasları olan Tanrı'ya inanma, O'na tazim etme, ahlaklı davranma gibi esaslar doğumla beraber insanda tabii olarak vardır. Bu sebeple buna "içgüdüsel deizm"¹⁹ denilmiştir. Ancak John Locke (ö. 1704) gibi liberal düşünürler tarafından Herbert'in koyduğu esaslar eleştirilmiş, dinin temel motivasyon ve kaynağı olanın iç güdüler değil rasyonel gözlem olduğu vurgulanmıştır.

XVIII. yüzyılın sonunda Tanrı'dan vazgeçmek istemeyen fakat kilisenin baskısı ve otoritesini kabul etmeyen aydınlanma düşünürleri için deizm orta yollu bir

¹⁶ Adnan Bülent Baloglu, **Son Hurafe Deizm**, DİB Yayınları, 2. bs., Ankara, 2021, s. 111.

¹⁷ Dorman, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁸ Dorman, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁹ Suheyb Bağatur, "**Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi**", Hasan Yaşar, Ömer Faruk Korkmaz, Yücel Karakoç, Modern Bir Akıl Sapması: Deizm, Dirayet Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17.

yaklaşımı ifade etmiştir. Hristiyanlık ve akıl arasında bir frekans yakalamaya çalışarak her ikisinin birbiriyle uyumlu olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Tindal, *Christianity as Old as Creation* (1730) isimli eserinde inancın özünü Hristiyanlığın bozulmamış hali olarak işaret etmiştir.²⁰ Ayrıca William Wollaston (ö. 1724), Thomas Woolston (ö. 1731), Thomas Chubb (ö. 1746), Thomas Morgan (ö. 1743) Hristiyan deistlerden bazısıdır. Bir yandan Hristiyanlığa dair inançlarını korurken bir yandan aklın da hakikate erişebileceğini düşünmüşlerdir.²¹ Ayrıca Aydınlanmanın kurucularından kabul edilen Charles Blount (ö. 1693), John Toland (ö. 1722), Matthev Tindal (ö. 1733) ve Shaftesbury (ö. 1713), Anthony Collins (ö. 1729), Middleton (ö. 1750) ve Peter Annet (ö. 1769) İngiltere’de deizmin savunusunu yapmışlardır.²²

Deizm düşüncesi kitap tercümeleriyle Fransa ve Almanya’ya taşınmış, İngiltere’nin ardından buralarda yayılmıştır. Ancak deizm Fransa’da form değiştirmiş, dinsel öğelerden tamamen ayıklanarak materyalist ve devrimci yanları korunmuştur. Deizmin savunusunu yapan en ünlü Fransız filozof Voltaire’dir (ö. 1778). Voltaire 1726-1728 yılları arasında İngiltere’de bulunmuş, Deist düşünürlerden etkilenmiş ve ülkesine döndükten sonra rasyonalist bir deizm savunucusu olmuştur. Michel de Montaigne (ö. 1592), Pierre Bayle (ö. 1706), Montesquies (ö. 1755), Rousseau (ö. 1778) ve Maximilien Robespierre (ö. 1794) Fransız deizminin öncülerindendir.

Almanya deizm ile Shaftesbury’nin (ö. 1713) bir çevirisi üzerinden tanışmıştır. Alman düşünür Hermann Samuel Reimarus (ö. 1768) deizm düşüncesinden etkilenerek aklın vahiyden bağımsız olarak dine ulaşacağını savunan ve İncili eleştiren *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* adlı eserini yazmıştır. Fakat kendisinin kitabı yayımlama konusundaki çekinceleri üzerine Gotthold Ephraim Lessing (ö. 1781) söz konusu eseri *Fragmente eines Ungenannten* (İsimsiz birinin Fragmanları) adıyla 1774-1778 yıllarında kısım kısım neşretmiştir. Ardından Protestan ve Ortodokslar ile deizmi benimseyenler arasında fikri mücadele başlamıştır. Karşılıklı pek çok reddiyelerin yazıldığı bu dönem Alman tarihinde "Fragmentenstreit" (Fragman kavgası) olarak yer almıştır. Deizm’in öne çıkan

²⁰ Bağatur, **a.g.e.**, s. 17.

²¹ Erdem, **a.g.e.**, s. 109.

²² Topaloğlu, **Filozofların Tanrısı**, s. 59.

savunucusu Immanuel Kant (ö. 1804) olmuş, etkileri Almanya’da uzun dönem devam etmiştir. Hatta Albert Einstein (ö. 1955) de bu düşünce yapısından etkilenmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri’ne deizm sadece ulaşmakla kalmamış, İngiltere’nin sömürgesinden kurtulup bir devlet haline teşekkülünde de etkili olmuştur. Thomas Paine (ö. 1809) başta olmak üzere Cornelius Harnett (ö. 1781), Benjamin Franklin (ö. 1790), Gouverneur Morris (ö. 1816), Hugh Williamson (ö. 1819) ve Thomas Jefferson (ö. 1826) Amerika Birleşik Devletleri’nin kuruluşunda yer alan deist düşünürlerdendir.

Tüm bu süreç boyunca deizm, tezini akıl ve doğa ile temellendirme çabasında olmuştur. Hristiyanlık özelinde vahyin ve kutsal metinlerin güvenilirliğini, mucizelerin imkânı, dini argümanların kanıt olma niteliği, kilise kurumunun dini otoritesi vb. konularda tartışmalarını sürdürmüştür. Deistler kendi felsefelerini oluştururken hem din ve bilim arasında olumlu bir iletişim kurmaya hem de deizmin niteliğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Doğal din²³ ve pozitif din²⁴ arasındaki hiyerarşi nasıl olmalıdır, birbirleriyle ilişkileri ne düzeydedir vb. soruları temellendirmeye çabalamışlardır. Ancak Herbert of Cherbury dışındaki deistler diğer felsefi problemler üzerine pek görüş bildirmemişlerdir.²⁵

1.3. Çeşitleri

Deistlere göre gerçek din, var olan dinlerdeki karışıklık ve akıl almaz konulardan arınmış rasyonel olarak apaçık bir yapıda olmalıdır. Bu doğrultuda Tanrı’nın delilleri ve dinsel gerçek, insanın aklıyla kavrayabileceği şekilde tüm evrende her zaman vardır. Ancak varlığı kabul edilen delillerden deistlerin çıkarımları farklı şekillerde olmuştur. Örneğin Tanrı’nın yaratıcılığı kabul edilmekle evrenle ilişkisi konusunda farklı görüşler iddia edilmiştir. Bazı deistler Hristiyanlığı tamamen

²³ Vahiy veya doğaüstü teolojiye gerek olmadan; insanda doğuştan var olduğuna inanılan, akıl yoluyla ulaşılan inançlar bütünüdür. Detaylı bilgi için Bkz.: Ahmet Cevizci, “Doğal”, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 254.

²⁴ Hristiyanlığa gerek kalmadığı inancı ile Agust Comte tarafından kurulan insanlık dinidir. İnsanlığın merkezde olup ve Aşkın varlık reddedilmiştir. Mutlak özgecilik ve ‘başkası için yaşamak’ temel ilkesidir. Detaylı Bilgi için Bkz.: Ahmet Cevizci, “Pozitif”, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 708.

²⁵ Dorman, “**Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım**”, s. 112.

reddederken bazıları Hristiyanlık ile deizm arasında uzlaşım kurmaya çabalamış, özü bakımından Hristiyanlığın akla uygunluğunu ispatlamaya çalışmıştır. Kimi deistler ruhun ölümsüzlüğüne ve ahirete inanırken kimileri reddetmiştir. Alt konulara girdikçe ayrılıklar olsa da hepsinin birleştiği temel nokta aklın merkezde olduğu bir anlayıştır.

Deizmin çeşitlerini ve genel itibarıyla hangi kabullere sahip olduklarını görmek için Anglikan teolog Samuel Clarke'ın (1675-1729) dörtlü tasnifi önem arz etmektedir. 1705'te yayımlanan *A Discourse Concerning The Being and Attributes of God, The Obligations of Natural Religion and The Truth and Certainty of The Christian Revelation* (Tanrı'nın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Bir Konuşma, Doğal Dinin Yükümlülükleri, Hristiyan Vahyinin Doğruluk ve Kesinliği) isimli eserindeki sınıflandırma önemlidir. Clarke'ın tasnifine göre deizmin çeşitlerini dört grupta ele alabiliriz:

- 1- Ezeli, özgür, akıllı, iradeli, lütufkar ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya inanılır. Tanrı evreni yokluktan veya mevcut olan düzensizlikten yaratmıştır. Dünya üzerinde kontrol sahibidir ve her şey onun takdirine bağlıdır. İnsanı var ettikten sonra ona ahlaki yükümlülükler vermiştir. Ölümden sonraki yaşamında da insanlara iyilik ve kötülüklerinin karşılığını verecektir. Tanrı, ahlak vb. konularla ilgili vahiy ile bilgi almak imkânsız değildir. Ancak burada kastedilen vahiy, ilahi vahiyden farklı, sadece akılla anlaşılabilen vahiydir.
- 2- Tanrı evreni inayetiyle yaratmıştır. Bir önceki düşünceye benzer biçimde Tanrı ahlaki sıfatlara sahiptir. İnsanlar Tanrı'ya karşı ahlaklı davranma hususunda sorumludur. Ancak Tanrı'nın insanlarla doğaüstü bir vahiy yoluyla iletişim kurması ve bu dünyadan sonra ruhun ölümsüz olacağı bir başka yaşamın varlığı reddedilmiştir. Ölüm sonrasında ödül ve ceza yoktur. İnsanın yaptıklarının karşılığı bu dünyadadır.
- 3- Alemi yaratan ve yöneten aşkın bir güç vardır. Fakat O insanlarla irtibat içinde olmadan doğa üzerindeki hakimiyetini evrene koyduğu yasalarla yürütür. O'nun iradesi insanların istekleriyle şekillenmekten uzaktır. Adalet, iyilik gibi moral değerlere sahip olmayan Tanrı için ahlakilik taşıyan tüm eylemler nötrdür. Etik ve kuralları yalnızca insanlar arasındaki

bir tanımlamadan ibarettir. Doğru bir hayat sürmüş olmak kişinin kendine bir ödül olmakla birlikte hüznün ve sevinç bu dünyada olduğu kadarıyla vardır. Ölüm sonrasında herhangi bir yargılama veya yaşam yoktur.

- 4- Tanrı mükemmeldir. O; akıl sahibi olarak evreni kusursuz bir cevherle yaratmış, işleyişi için gerekli olan doğa yasalarını tasarlamıştır. Maddeye ilk hareketi verdikten sonra kenara çekilmiştir. Ne doğal yasalar aracılığıyla evrene ne de ilahi vahiy ve sözlerle insanlara müdahale eder. Faal bir Tanrı olmadığı için alem üzerinde bir değişim yaratması yahut mucizeler göndermesi imkansızdır.²⁶

Paine'in deizm savunusu ise Clarke'ın kategorileri arasından birinci grubun düşünceleriyle daha çok örtüşmektedir. Paine bu grupla paralel olarak yaratıcı olarak Tanrı'nın evreni var ettiğine ve O'nun; güç, kudret, bilgi, merhamet gibi vasıflara mükemmel derecede sahip olduğuna inanır. İnsanın aklını kullanarak, evrenin tasarımında görülen vahiy aracılığı ile Tanrı'yı bulacağını, hatta hayatını nasıl sürdüreceğine dair esasları da aynı yolla öğrenebileceğini savunur. Ahiret konusunda ise söz konusu gruptakiler kadar kesin olmamakla birlikte ölümden sonra bir hayatın varlığına dair olumlu kanaatler taşıdığını ifade eder.

Clarke'ın sınıflandırdığı grupların hepsinde üç meselede ortak noktalarını görmek mümkündür. İlki alemi yaratması dışında ona müdahalede bulunmayan Tanrı inancıdır. İkincisi, akıl ve bilimin yol göstericiliğine itimattır. Bu düşünce tarihsel olarak Rönesans ve Reform hareketindeki insanı merkeze koyan anlayıştan beslenmektedir. Üçüncü nokta ise akıl vasıtasıyla evrenden yola çıkarak temellendirilen rasyonel din anlayışıdır.

Süreç boyunca deizm, tezini akıl ve doğa ile temellendirme çabasında olmuştur. Hristiyanlık özelinde vahyin ve kutsal metinlerin güvenilirliğini, mucizelerin imkânı, dini argümanların kanıt olma niteliği, kilise kurumunun dini otoritesi vb. konularda tartışmalarını sürdürmüştür. Deistler kendi felsefelerini oluştururken hem din ve bilim arasında olumlu bir iletişim kurmaya hem de deizmin

²⁶ R. Z. Lauer, "Deism", **New Catholic Encyclopedia**, ed: John P. Whalen-Patrick A. O'Boyle, Vol.IV, The Catholic University of America Washington D.C., 1981, s. 722; Şaban Ali Düzgün, **Dini Anlama Kılavuzu**, OTTO Yayınları, Ankara, 2017, s. 38; Topaloğlu, **Filozofların Tanrısı**, ss. 61-62.

niteliği ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak Herbert of Cherbury dışındaki deistler diğer felsefi problemler üzerine eğilmemişlerdir.²⁷

1.4. Diğer İnanış Biçimleriyle İlişkisi

İnsan daima aşkın bir varlığa, yüceliğine inandığı üstün güçlere inanma eğiliminde olmuştur. Bu sebeple dini inançlar da tarih boyunca insanın yaşamında var olagelmiş; insanın düşünce, davranış, diğer insanlarla ilişkileri vb. belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak zamanla çeşitli sebeplerle değişim göstermiş, Tanrı inancı başta olmak üzere öğreti ve değerlerinde farklılaşmalar olmuştur. Bu başlıkta sırasıyla yaygın inanma biçimleri ile deizm arasındaki ilişkiyi ele alacak, ana noktalardaki ortak yanlarına ve ayrılıklarına değineceğiz.

Alemde aşkın mutlak bir Tanrı inancını savunan teizm, deizm ile aynı noktadan hareket eder. Teizm, geniş anlamıyla mahlukattan ayrı olarak var olan aşkın bir Tanrı'nın mevcudiyetini kabul eden felsefi düşüncedir. Buna göre Tanrı vardır, alemleri yaratmıştır, ezeli ve ebedi olarak şahsına münhasır sıfatlara sahiptir. Alemde aşkın ve dilediğini yapmaya kadirdir. Tanrı'nın mahiyet olarak zatını keşfetmek mümkün değildir, ancak O'nun varlığı bilinir ve kanıtlanabilir. Kısaca, teizm metafizik yönü olan ve bilinçli bir kabule dayanan inanç biçimidir. Dolayısıyla teizmi Tanrı inancını kabul eden tüm dini inançların altında kollara ayrıldığı bir üst başlık olarak kabul etmek mümkündür.

Deizmin; alemin ilk sebebi olarak ilahi bir yaratıcıya inanma konusunda teizm ile hemfikir olduğu ifade edilebilir. Ancak teizmin tek bir inancı ifade etmemesi nedeniyle yaratıcının hangi teist için ne ifade ettiğini hatırlamakta fayda vardır. Örneğin Hristiyanlık için teslis esastır. Deizm yaratıcının varlığını kabul etse de üçlemeye dayalı bir inancı kabul etmez. Dolayısıyla deizm Tanrı hakkında Hristiyan teizmi ile hiçbir şekilde bağdaşmaz. Yahudilik ve İslam'daki tek Tanrı inancı Hristiyanlığa nispetle deizme daha yakın bir noktadır. Fakat burada ise Tanrı'nın vahiy göndermesi konusunda deizm bunlardan ayrışır. Teizmde kabul gören Tanrı'nın

²⁷ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım”, s. 112.

evrene bir peygamber göndermesi, vahiy aracılığı ile insanlara mesajlar iletmesi, mucizelerle peygamberleri desteklemesi vb. konular deistler tarafından reddedilmiştir. Onlara göre Tanrı kâinatı en başta mükemmel bir şekilde yaratmıştır. İnsanlara, evrendeki düzen ve sisteme bakarak Tanrı'ya ulaşmaları için akıl vermiştir. Dolayısıyla aklın rehberliği dışında peygamber veya kutsal kitap gibi dış etkenlere ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır. Teizmde kabul gören ahiret inancı konusunda ise deistler vahiy yollu bir bilgilendirmeyi kabul etmemekle beraber kendi içlerinde de fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bu sebeple kimi deistler teistlerle aynı inanca sahipken, kimileri ahiret hakkında yorumsuz kalmış kimileri de inkâr etmiştir.

Varoluş açıklaması hakkında teizmin olumsuzlaması niteliğindeki ateizm, rasyonel değerlendirme ve çıkarsamalarla Tanrı'nın var olamayacağı fikrinde karar kılmıştır. Esasen Tanrı'nın varlığı, mahiyeti itibarıyla epistemolojik açıdan ispatın konusu değildir. Bu nedenle ateizm, Tanrı'nın varlığı hakkında ortaya konulan delilleri akli referans olarak sistematik bir şekilde çürütmeye çalışır. Deizm ile ateizm tüm dinlere karşı olduklarından ortak bir tutum içindedirler. Her ikisi de aşırı genelleştirme yaparak dinleri eleştirmişlerdir.²⁸ Ayrıca, her konuda akli referans noktası kabul etmekle aynı metot üzerinde buluşmuşlardır. Fakat akıl merkezli çıkarsamalarla deizm bir Tanrı inancına ulaşırken, ateizm Tanrı'nın varlığı yönündeki inancı reddeder. Deizm evreni Tanrı'nın yarattığını savunurken ateizm adeta evreni bir başlangıç olmaksızın açıklar. Nihai olarak deizm ve ateizmin kaynağı aynı olsa da vardıkları sonuç zıt noktalar olmuştur. Bu kutuplaşmaya rağmen XVII, XVIII. yüzyıllarda deistlerin teistlere karşı kullandıkları argümanlar XIX. yüzyılda ateizmin oluşumu sırasında ateistler tarafından kullanılmıştır.²⁹ Günümüze gelindiğinde modern deizm, teistlere karşı mücadelesini verirken ateizmin argümanlarından istifade ettiği gözlemlenmektedir.

Tanrı hakkındaki bir diğer inanış; O'nu nitelik bakımından evren ile özdeş kabul eden panteizmdir. 'Tanrı her şeydir' sözüyle özetlenebilecek bu inanca göre Tanrı alemde mündemiçtir, birinden birine indirgemenin mümkün olmadığı bir

²⁸ Fatma Yüce, **Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan**, Elis Yayınları, Ankara, 2021, s. 67.

²⁹ Aydın Topaloğlu, **Teizm & Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2020, s. 38.

yekparelik halidir. Varlık aleminde tecrübe edilen şeyler ise Tanrı'nın birer görünümüdür. Panteizmin salt Tanrı'nın varlığını kabulü göz önüne alındığında deizm ile ortak bir paydada buluştukları düşünülebilir. Ancak ilk ayrılık noktası da Tanrı'nın mahiyeti hakkındadır. Deizm panteizmin aksine Tanrı'nın evren dışında mutlak olarak var olduğuna inanır. Kendine özgü niteliklere sahip olan Tanrı evren yokken de vardır. İkinci ayrılık noktası ise alemin yaratılışı hakkındadır. Deizm Tanrı'nın alemin yaratıcısı olduğuna, ilk baştan itibaren evreni tasarlayıp meydana getirdiğine inanır. Panteizm ise Tanrı ile evren arasındaki birlikteliğe vurgu yapar. Dolayısıyla her iki inanış Tanrı'nın varlığı konusunda birleşmiş görünse de O'nun zatı ve yaratması hakkında farklı şekillerde inanmaktadır. Özdeşlik atfedilebilecek tek yanları her iki inancın da kurumsal din beklentisine sahip olmamalarıdır.

Agnostisizm ise Tanrı'nın varlığı hakkında kesin bilgiye ulaşmayı imkânsız kabul etmiştir. Teizm ve ateizm yönünde bir yargıya varmaktan kaçınmıştır. Buna göre özne, insan algı ve duyumsamaları olduğundan, gerçeklik bunlara bağlı olarak değişkenlik arz eder. Bilgi öznelleştikçe herhangi bir inancı gerçek, doğru ya da yanlış kabul etmek imkânsız hale gelir. Deizm bu konuda agnostisizme net bir sınır çizer. Deizm Tanrı'nın varlığına inanır ve bu inancı rasyonel olarak temellendirmenin mümkün olduğunu savunur. Tanrı insana akıl vermiştir. Aklın, başka bir rehber gereksiz kalmaksızın, alemin varoluşundan hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşmada yeterli olduğunu savunur. Oysa Agnostisizm bu konuda neredeyse sessiz kalır. Tanrı'nın var veya yok olmasını sorgulamadan zaten bu konuda bilgi edinmenin mümkün olmadığına inanarak konuyu tartışmaya bile açmaz.

İKİNCİ BÖLÜM

A. THOMAS PAINE

2.1. Hayatı

Paine 29 Ocak 1737 tarihinde İngiltere'nin Norfolk şehrinin Thetford kasabasında dünyaya gelmiştir. Annesi Anglikan mezhebine mensup olup bir avukat kızıydı. Babası Quaker mezhebinden³⁰, çiftçilik ve korse imalatı yaparak geçinen fakir bir insandı. Paine'in babasının Quaker mezhebine bağlı olması ilerleyen yıllarda onun düşüncelerini de büyük ölçüde etkilemiştir.

Paine okuma, yazma ve matematiği öğrenecek kadar kısa bir dönem okula gitmiştir.³¹ Hayatının ilk yıllarını tanınmayan bir korse üreticisi olarak geçirdi. Ardından vergi memurluğuna geçiş yapmıştır. Görevi sırasında tanıştığı Quaker bir tüccar olan Samuel Ollive vasıtası ile politikayla tanışmıştır. Gençliğinde siyasete dair istek ve merakını olmasa da İngiltere'de memurluğa başladıktan sonra yaşam koşullarının onu, yönetimle ilgili konularda düşünmeye sevk etmiştir. Güçlü bir yazma yeteneğine sahip olan Paine, ilk yazılarını da bu sırada yazmaya başlamıştır. İlk eseri 1772 yılında yazdığı, bir broşür olarak nitelendirilebilecek kısılaktaki "*The Case of the Officers of the Excise*" (*Vergi Memurlarının Durumu*) isimli kitapçıktır. Paine 1774 yılında bir iftira atılması sonucu memuriyetten ayrılmıştır. Ardından Londra'ya giden Paine burada Benjamin Franklin ile tanışmıştır. Aralarında bir yakınlık meydana geldikten sonra Paine Franklin'in referans mektubunu alarak 1774'te Amerika'nın Philadelphia eyaletine göç etmiştir.³²

³⁰ Quaker mezhebi, Martin Luther'in başlattığı dini reformu yeterli bulmayan George Fox'un düşüncelerini takip edenlerin oluşturduğu bir gruptur. Din üzerindeki kilise otoritesinin kalkması ve inananların Tanrı ile bireysel olarak irtibata geçmesi gerektiğine inanmışlardır. Detaylı bilgi için Bkz. Sami Kılıç, Kuveykılar, **Dini Araştırmalar**, C. VIII, 2005, s. 23, ss. 219-228.

³¹ Biography.com Editors, "Thomas Paine Biography", (Çevrimiçi) <https://www.biography.com/scholar/thomas-paine> 26 Ekim 2019.

³² Alfred Owen Aldridge, "Paine, Thomas", **The Encyclopedia of Philosophy**, Macmillan Dictionary Vol.V-VI, s. 17.

Amerika’da kendini aniden gelişen devrimin ortasında bulan Paine, farklı mahlaslar kullanarak çeşitli gazetelerde ekonomi, politika, milli sorunlarla ilgili özgürlük, eşitlik ve haklar üzerine denemeler yazmaya başlamıştır. Denemelerinde inandığı felsefi ve ahlaki ilkelerle doğru orantılı bir sistem ortaya koymayı amaçlamıştır. 10 Ocak 1776’da “*Commen Sense*” (*Sağduyu*) kitabını yayınlamıştır. Bu kitap İngiltere’den bağımsızlığı savunarak Amerikan özgürlüğüne çağırın ilk eser olma özelliğine sahiptir. Kitapta; dönemin yönetim biçimi, İngiliz mandası sert bir üslupla eleştirmiş; bireysel vicdan özgürlüğü, dini hoşgörü, zorbalara direnişe ve yasama reformuna teşvik etmiştir.³³ “*Commen Sense*” eseri ile toplumda var olan özgürlük istencini alevlenmiş, talepler yüksek sesle dillendirilmeye başlamıştır. Eser 4 Temmuz 1776’da oybirliği ile kabul edilecek olan Bağımsızlık Bildirgesi’nin hazırlanmasının önünü açmıştır.³⁴ Paine yazılarını pratiğe dökmek için bir müddet orduya katılsa da sonrasında mücadelesini kalemiyle vermeyi tercih etmiştir. *Pennsylvania Journal*’de “*The American Crisis*” (Amerikan Krizleri) makale serisini kaleme almıştır. Bu seri devrimci ordunun moral ve motivasyonunu artırırken³⁵ kendisine de (a capacity and ready pen) hazır ve etkili kalem unvanını kazandırmıştır.

Commen Sense kitabı Paine’in şöhretini Fransa’ya dek taşımıştır. 1780’de kısa süreliğine Amerikan bağımsızlık savaşlarında arabulucu olarak; 1787’de ise daha uzun bir süre kalmak amacıyla Fransa’ya gitmiştir. Böylece 1789 Fransız Devrimi sürecinde bizzat Fransa’da bulunmuştur. 1791’ de Fransız devrim ve ilkelerini savunan “*Rights of Man*” (*İnsan Hakları*) isimli eserinin ilk bölümünü kaleme almıştır. Düşünceleri gerek Fransa gerekse İngiltere’de tepkilere yol açsa da Paine fikirlerini açıkça ortaya koymaktan çekinmemiştir. 1792 yılında *İnsan Hakları* kitabının ikinci bölümünü yayınlamıştır. Paine’in cumhuriyetçi yazılarını yayınlamaya devam etmesi üzerine İngiliz hükümeti kitabı yasaklamış, Paine’i vatana ihanetle suçlayarak hakkında

³³ Bruce Kuklick, “Deism”, **Routledge Encyclopedia of Philosophy**, Vol.VII, Ed. Edward Craig, 1998, s. 185.

³⁴ Biography.com Editors, “Thomas Paine Biography”, (Çevrimiçi) <https://www.biography.com/scholar/thomas-paine> 26 Ekim 2019; Philip S. Foner, “Thomas Paine”, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Paine>, 26 Ekim 2019.

³⁵ Alfred Owen Aldridge, a.g.e., s. 18.

kovuşturma başlamıştır.³⁶ Bu sırada Fransız hükümetinin Paine'i şeref vatandaşı olarak Fransız vatandaşlığına kabul etmesiyle Paine bir daha dönmek üzere İngiltere'den ayrılmıştır.

1792' de Fransız Milli Kongresine üye seçildi ve anayasanın düzenlenmesinde komisyon üyeliğini üstlenmiştir. Ancak mevcut hükümetin düşmesiyle yönetimi ele alan Jakobenler Paine'in vatandaşlığını iptal ederek onu Fransa kanunlarına muhalefetten tutuklamıştır. Bir yandan hakkında İngiltere'de tahkikat sürerken diğer yandan Fransa'da tutuklanan Paine için Amerika da yardım elini uzatmamıştır. Paine hayatının sonuna yaklaşmış gibi görünürken gardiyanların onun kapısını yanlış yerden işaretlemeleri sonucu Paine giyotinden kıl payı kurtulmuştur. 1794'te hapis hayatı nihayete ermiştir. Paine tutuklu olarak geçirdiği dönemde Aydınlanma dönemine damgasını vuran “*Age of Reason*” (*Akıl Çağı*) isimli eserinin ilk kısmını yazmıştır.

Hristiyanlık inancı üzerinden kurumsallaşmış din algısını eleştirerek vahyin geçerliliğini, mucize anlayışını ve kutsallık atfedilen konuları deistik bir tavırla reddetmiştir. Tanrısal hakikatlere yalnızca tabiat üzerinden ulaşılabilceğini savunmuştur. 1795 senesinde metodik bir çalışmayla eserin ikinci bölümünü kaleme alarak Tanrı'nın mükemmelliğini övmüş, İncil'in Tanrı kelamı olamayacağını argümanlarıyla ispatlamaya çalışmıştır. Ardından *Society of Theophilanthropists* cemiyetinde yaptığı konuşmada deist fikirlerini açıklamak için uygun ortam bulmuştur. Burada İsaac Newton'un Anglikan papaz Richard Bentley'e karşı kullandığı muhakeme yöntemine (Mekanik yasalar hareketin başlangıcını açıklayamaz ve ilk hareket için dışsal bir köken olması gerekir) paralel olarak Tanrı'nın varlığına dair kanıtlarını ortaya koymuştur. “*My Private Thoughts on a Future State*” isimli denemesinde, dinin, insan ile yaratıcısı arasında hususi bir ilişki olması gerektiğini; rasyonel akıl ve bilim ile Hristiyanlığın mantığa uygun olarak uzlaştıramayacağını ifade etmiştir.³⁷

³⁶ Biography.com Editors, “Thomas Paine Biography”, (Çevrimiçi) <https://www.biography.com/scholar/thomas-paine> 26 Ekim 2019.

³⁷ Alfred Owen Aldridge, *a.g.e.*, s. 17-18.

Paine farklı bilim dalları arasında paralellikler kurmuştur. Din, doğa bilimleri ve politikada işleyen yasaları evrenin temel yasalarından esinlenmiştir. Tartışmalara yol açmış söz konusu eserlerinin yanında Paine pek bilinmeyen mucit bir mühendisti. Duman ve is oluşturmamayan mum, ağır eşyaları kaldırmak için vinç, iskelesi olmayan demirden köprü projeleri arasındaydı. Bu çalışmalarının bir kısmı tasarı aşamasında kalmıştır.³⁸

1802 yılında Avrupa'ya geçici barışın gelmesinden yararlanarak Amerika'ya dönüş yapan Paine hem siyasi hem de teolojik fikirlerinden dolayı, bu iki kümenin kesişimi olan deist cumhuriyetçiler dışında, beklediği ilgiyi görememiştir. Deist görüşlerini ispatlamak için halka açık sekiz mektup yayınlayan Paine Amerika'da herhangi resmi bir göreve kabul edilmemiştir. Kalan ömrünü mali sıkıntılar içinde, ziyarete gelenleri kabul ederek geçirmiştir. 8 Haziran 1809 tarihinde New York'ta gözlerden uzak bir halde vefat ettiğinde neredeyse unutulmuştur. Vefatından on yıl sonra kabrinin, anavatanı olan İngiltere'ye taşınması amacıyla çalışmalar başlatılmış ancak işlemler sırasında ondan geriye kalan parçalar da kaybolunca onun adına bir mezarı bile kalmamıştır.

Paine siyasi hayatı boyunca insanı, monarşi ve ırsi yönetimlerin tahakkümlerinden kurtarmaya çalışmıştır. Bu uğurda Amerikan halkının özgürlüğüne ulaşması için İngiliz sömürsüne isyan edip İngiltere ile aralarında var olan ilişkileri değiştirmesi gerektiğine inanmıştır. Amerika'nın 1783'te İngiltere'den bağımsızlığını elde etmesini sanayi, bilim, teknoloji ve birçok alanda yeni gelişmelerin önünün açılması olarak değerlendirmiştir. Benzer şekilde insanların dini bakımdan bunalmışlıklarını çözüp hakikate erişebilmeleri için de onları baskı altında tutan Kilise'ye isyan etmelerinin zorunluluğunu savunmuştur. Amerika'nın özgürleşmesi gayesiyle gerçekleştirdiği çalışmalarından sonraki mücadelesini insanlık adına *Akıllı Çağ* kitabıyla birlikte Kilise'ye karşı vermiştir. Dini temalı yayınlarında insanı, Tanrı'nın makamından seslenen kurum ve yapılardan kurtararak, Tanrı'nın insana

³⁸ Biography.com Editors, "Thomas Paine Biography", (Çevrimiçi) <https://www.biography.com/scholar/thomas-paine> 26 Ekim 2019.

verdiği aklı doğru bir şekilde kullanmaya çağırmıştır.³⁹ İlerleyen başlıklarda Paine'in, Hristiyanlık özelinde din eleştirilerine ve gerçek din kabul ettiği deizmin temel düşüncelerine değineceğiz.

2.2. Eserleri

Thomas Paine Fransız Devrimi'ne katılmış, Amerikan Devrimi'ne liderlik etmiştir. İnsanların siyasi ve dini alanda özgürlüğünü savunmuş, yazdığı tüm eserlerinde insanların bunların boyunduruğundan kurtulmasını amaçlamıştır. Kitap ve denemelerinin etkisi hem hayatındayken hem de sonrasında var olmaya devam etmiştir. Yapıtlarından yaygınlık kazanmış olan önemli eserleri şunlardır:

1. **Common Sense (Sağduyu):** 1776'da Amerika'daki kolonileri İngiltere Krallığına karşı birleşmeye ve bağımsızlık uğruna mücadele etmeye çağırmıştır. 2004 yılında Seçil Saraçlı tarafından dilimize çevirilmiştir.
2. **American Crisis (Amerikan Krizi Serisi):** Amerikan devrimi sırasında devrimi desteklemek ve orduya moral vermek amacıyla 1776-1783 yılları arasında yazılıp yayımlanmış kitapçıklardır. İlki *The Pennsylvania Journal*'da yayımlanmıştır.
3. **Rights of Man (İnsan Hakları):** Edmund Burke'ün Fransız Devrimini itibarsızlaştırarak İngiliz parlamenter monarşik sistemini korumaya çalışan kitabına cevap olarak 1792 yılında kaleme alınmıştır. Eserde, bir ülkenin tam anlamıyla özgür olabilmesi için halkının haklarının güvence altına alınmasının gerekliliği ve yönetimin yetki alanının sınırlanması üzerinde durulmuştur. 1954 yılında Mehmet Osman Dostel tarafından dilimize kazandırılmıştır.

³⁹ Thomas Paine, "Examination of the Prophecies", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/examination-of-the-prophecies.html> 15 Aralık 2020.

4. ***The Age of Reason* (Akıl Çağı)**: Eserin içeriğinde Kitab-ı Mukaddes'i eleştirmiş, kurumsallaşmış Hristiyanlık inancının geçerliliğini sorgulamıştır. Vahiy, peygamberlik, mucize, teslis gibi Hristiyanlığın temel inanç unsurlarını reddetmiştir. Deizmi felsefî olarak açıklarken tek, mutlak Tanrı inancını eserinde savunmuştur.

Paine eserin ilk bölümünü 1794 yılında hapiste idamla yargılandığı sırada yayımlamış, ikinci bölümünü 1796 yılında birinci bölüme gelen eleştiriler üzerinden İncil ve Tevrat'a atıflarla yazmıştır. Üçüncü bölümünü yazmaktayken vefat edince mirasçısının bu bölümü parçalayarak yok etmesi üzerine eser iki bölüm halinde kalmıştır. Eseri Ali İhsan Dalkılıç 2012 yılında dilimize kazandırmıştır. Eser hakkında ileride daha detaylı bilgi verilecektir.

5. ***Dissertation on the First Principles of Government* (Hükümetin İlkeleri Üzerine Tez)**: Devlet idaresi, yönetim biçimleri, yöneticilerin sorumluluğunun tartışıldığı eser 1795 yılında yazılmıştır.

6. ***Agrarian Justice* (Tarımsal Adalet)**: Mülkiyet ve eşitlik kavramları etrafında oluşan gelir eşitsizliğini hedef alır. Refahın dağıtılmasında kullanılan kaynakların sınırı, vergilendirmenin ahlaki temeli gibi esaslara değinilmiştir. 1796 yılında yazılmıştır. Faruk Gültekin tarafından tercüme edilmiş, 2013 yılında “Ortak Akıl, İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet” başlığında başka iki eser ile birleştirilerek dilimize kazandırılmıştır.

7. ***To the Citizens of the United States* (Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarına)**: Yaklaşık on dört yılın ardından, 1802'de yeniden Amerika'ya döndükten sonra üç yıl boyunca halka yönelik yazdığı açık mektuplardır. Amerikan siyasetini, politik hamleleri ve ülkenin durumunu değerlendirir.

Paine'in Kilise ve din hakkında öne çıkmış birtakım denemeleri vardır. Bunlar da şu şekildedir:

1. ***Age of Reason Letters:*** *Akıl Çağı* kitabını yayımlamasının ardından gelen eleştirilere karşılık olarak çeşitli yıllarda yazdığı mektuplar ve yazılardır.
2. ***The Existence of God:*** Metnin esası Paine'in 1797 yılında Paris Society of Theophilanthropists'de yaptığı nutka dayanır. Konuşmasında kutsal kitapların ilahiliği konusunda Hristiyanlığı eleştirmiş, evrenin etkin bir Tanrı olmaksızın var olması düşüncesi nedeniyle ateistlere karşı çıkmıştır. Amerika'ya dek yayılan bu konuşma 1801 yılında *The Temple of Reason*'da basıldı.
3. ***Reply to the Bishop of Llanaff:*** *Akıl Çağı* kitabının yayımlanmasının ardından Llanaff Piskoposu Dr. Richard Watson Paine'e İncil'den özür dilemesini buyuran *An Apology for the Bible* yazısını yayımlamıştır. Paine buna karşılık verme niyetiyle söz konusu denemeyi yazmış fakat bunu *Akıl Çağı* kitabının üçüncü bölümü olarak düzenlemek planıyla yayımlamamıştır. Çalışmasını tamamlamadan vefat edince geriye kalan çalışmalarından "*Reply to the Bishop of Llanaff*" 1810'da basılmıştır.
4. ***Predestination:*** Pavlus'un öğretilerini eleştiren deneme Paine'in ölümünden önceki son yazısı kabul edilmektedir. Charlile'nin eşi Mary Ann Charlile tarafından 1820 yılında makale olarak yayımlanmıştır.
5. ***An Essay on Dream:*** Rüya-ilham ve vahiy çerçevesinde kutsal kitapların ilahi bir kökene atfedilemeyeceğini, vahyin geçersizliğini ispatlamaya çalıştığı bir yazıdır. Vefatından sonra Richard Charlile tarafından 1826 yılında Londra'da *Examination of the Passages in the New Testament* isimli kitapta basılmıştır.
6. ***Examination of the Prophecies:*** İncil'deki İsa Mesih'in gelişini haber veren pasajların eleştirildiği denemedir. Charlile'nin 1826 yılında *Examination of the Passages in the New Testament* kitabında yer verdiği denemelerden biridir.

7. ***My Private Thoughts on a Future State***: Ölümünden sonraki yaşama dair düşüncelerini ifade ettiği kısa denemedir. Charlile tarafından 1826 yılında Londra’da tekrar basılıp yayımlanmıştır.
8. ***Origin of Freemasonry***: Masonluk ile Hristiyanlık’ın kökleri arasında bağlantı kurduğu deneme, Charlile tarafından Paine’in el yazmalarından düzenlenerek *An Essay on the Origin of Free Masonry* başlığıyla yayımlanmıştır.
9. ***Prospect Papers***: Elihu Palmer tarafından başlatılan *Prospect* dergisinde (1803-1805) Paine’in kaleme aldığı denemelerden seçkidir. Konu olarak Deizm savunusu ve Hristiyanlık eleştirisi içeren metinler bir araya getirilmiştir.

Bunlar dışında çeşitli konularda yazılmış çok sayıda denemeleri, broşürleri ve şiirleri vardır. Ayrıca Benjamin Franklin, George Washington, James Monroe, Robert Morris, Abbe Raynal ve Thomas Jefferson gibi döneminin önemli şahıslarına yazılmış çok sayıda mektubu günümüze ulaşmıştır.

Paine’in eserleri 1953 yılında Nelson F. Adkins editörlüğünde *Common Sense and Other Political Writings* başlığıyla bir araya getirilmiştir. 1995 yılında Philip Foner tarafından baş yapıtları, denemeleri, broşür ve mektupları *Collected Writings* başlığı altında düzenlenerek basılmıştır.

2.2.1. *Akıl Çağı*

Akıl Çağı kitabının doğuş hikayesinin Paine’in çocukluğuna dek uzandığı kanaatindeyiz. Paine, küçük yaştan itibaren içinde yetişmiş olduğu Hristiyan toplumun algı ve inançlarına farklı bir pencereden bakmış, kuşkuyla yaklaşmıştır. Kilise ve dogmaları onun gözünde olmazsa olmaz bir otorite şeklinde yer bulmamıştır. Babasının Quaker inancını benimsemesi ve kendisinin de Quaker ahlakıyla yetişmiş olmasından dolayı şanslı olduğu düşüncesini sık sık ifade etmiştir. Paine’in

çocukluğunda ailesinden gördüğü yaklaşımın Hristiyanlığa bakışına nasıl yansıdığını, hala çok iyi hatırlıyorum, diyerek anlattığı kısa anekdotta bulmak mümkündür.

Paine, yedi-sekiz yaşlarındayken, Tanrı'nın Oğlu'nun kefareti maksadıyla çarmıha gerilerek öldürülmesine dair bir vaaz dinlemişti. O yaşında vaaz sonrasında anlatılanlara isyan ederek Tanrı'nın hem oğlunu öldürmesi hem de bundan pişmanlık duymayarak kendini cezalandırmamasını kabul edememişti. Anlatıya göre, Tanrı bencilce davranmıştı. Paine *Akıl Çağı* kitabında yer verdiği bu kısa anlatımın çocuksu düşüncelerden kaynaklanmadığının altını çizer. O bunun; Tanrı'nın, kötü eylemler yapmayacak denli iyi ve Hristiyan inancındaki kurgulara muhtaç olmayacak kadar yüce bir varlık olduğuna inancı doğrultusunda ortaya çıkan ciddi düşünceler olduğunu ifade eder. Küçük Thomas'ın benzer vaazlara muhatap olan yaşlılarının aksine bu akıl yürütmeyi ufak yaşında kendi kendine yapabiliyor olmasının, ailesinden aldığı eğitimden ayrı düşünülemez. Benzer şekilde Paine ilerleyen yıllarda siyasi ve dini olaylar karşısında da çocukluğunda sergilediği aykırı bakışı sürdürmüştür. Hadiselere yaklaşımında Quaker ahlakı ve rasyonel felsefenin ilkeleri belirleyici olmuştur.⁴⁰

Paine; kilise öğretilerinin başta Tanrı inancı olmak üzere siyaset, ahlak ve ahirete dair pek çok alanda insanlarda yanlış bir algıya sebep olduğunu düşünmektedir. Ona göre yanlış hükümet sistemleri ve bilime dayanmayan boş inanışlar ahlaki bozulmayı tetiklemiştir. Ancak Fransa'da 1789 yılında gerçekleşen devrimle, rahiplik kurumunun ve zorunlu dini sisteme bağlı tüm yapıların değişmesi Paine'e ümit verdi. Beklentisinin aksine Kilisenin otoritesinin sona ermesinin ardından insanlar dine itibar etmemeye başladı. 1793 yılına gelindiğinde ise Devrim, başlangıçta savunuculuğunu yaptığı hümanist ilkeleri göz ardı ederek despot bir yönetim halini aldı. Dine karşı vurduğumduymaz davranan insanlar moral değerleri ihmal etmeye başladı. Paine "ateizm'e koşan"⁴¹ bu halka gerçek teolojii anlatmak, tabiatı var olan ahlaki öğretileri topluma tekrar hatırlatabilmek için *Akıl Çağı* kitabını yazmayı tasarladı. Fransa'da bulunan kimi dostlarının deistik açıklamalarda bulunmaları da onu bu konuda teşvik ediyordu. Ancak konunun çetrefilli oluşu sebebiyle düşüncelerinin

⁴⁰ Paine, *Akıl Çağı*, Çev. Ali İhsan Dalgıç. 8. bs. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 45.

⁴¹ Thomas Paine, "Age of The Reason Letters" (Çevrimiçi) <http://thomaspaine.org/essays/religion/age-of-reason-letters.html> 03 Ekim 2020.

olgunluğa ulaşması için kitabın yazımını ileri yaşlarına erteledi. 1794 yılında Fransa’da aniden hapse atılıp idamla yargılanması, onu eserinin ilk bölümünü yazıp yayınlamaya mecbur bıraktı.

Akıl Çağı’nda Paine, Kilise’nin inanç sistemini, kurumsallaşmasını, Tanrı adına söz sahibi olmasını eleştirir. Kurumsal kilise yapılanmasının Tanrı’yla bir bağlantısı olmadığını savundu. Bu bölümü hapishane ortamında yazdığı için herhangi bir kaynaktan yararlanmadığı, akıl yürütmeleri sonucunda oluşan kanaatlerini paylaştığı görülmektedir. Eserin ikinci bölümünü hapishaneden çıktıktan sonra ilk metne yönelik eleştirileri göz önüne alarak düzenledi. Sık sık Tevrat ve İncil’den pasajlara atıfta bulundu. Mercek altına aldığı pasajlarda tarihi bilgileri, anlatılar arasındaki farklılıkları rasyonel olarak kıyasladı. Kitab-ı Mukaddes’i yine kitabın içinden ayetlerle eleştirdi. Mutlak yaratıcı olarak tek bir Tanrı inancını vurgularken, Tanrı’nın kendine mesaj gönderdiğini iddia eden tüm öğretileri, doğruluğu kanıtlanamayacağı gerekçesiyle geçersiz saydı. Eseri boyunca gerçek dinin deizm olduğunu savundu, diğer inançlar arasında hakikate, dolayısıyla deizme en yakın inanç olarak Quakerleri işaret etti.⁴²

Akıl Çağı kitabın üçüncü bölümünü de tasarlayan Paine, eserin yazım çalışmaları devam ederken yaşamının yitirir. Yazılarının bir kısmı Madam Bonneville’e miras kaldı. Madam Bonneville Katolik Kilisesine bağlılık gayesiyle aralarında *Akıl Çağı* kitabının üçüncü bölümünün de bulunduğu çalışmaları imha etti. Böylece eser iki bölüm olarak son buldu.

B. PAINE’İN DİN ELEŞTİRİSİ

Çalışmamızın ikinci bölümün devam eden kısmında *Akıl Çağı* kitabı merkeze alınarak Paine’in Hristiyanlık özelinde din eleştirileri detaylı olarak açıklanacaktır. Onun gözünden Tanrı’ya inancın en saf ve hakiki yolu olan deizm ve deizmin temel düşüncesi anlaşılmaya çalışılacaktır.

⁴² Thomas Paine, *Akıl Çağı*, s.46.

2.3. Din ve Akıl

Paine'e göre dinin doğuşu ile devletin oluşumu arasında paralellik bulunmaktadır. Ona göre insanlar küçük ölçekte topluluklar halinde yaşamaya başladıklarında herkes alınacak kararlar hakkında görüş alışverişinde bulunabilmekteydi. Grup büyümeye başladığında kararların hızlı bir şekilde alınması için iktidarın temelini oluşturan temsilci yöneticiler belirlendi. Zamanla çoğalarak devletleşmeye evrilen sistemde yöneticilerin aldıkları kararları benimsemeyen kitleler oluştu. İnsanları idare etmek ve itirazların önüne geçmek için bir araca ihtiyaç duyuldu.⁴³ İlahi olduğuna inanılan ve herkesin üstünde bir otorite sahibi olan emirler bu sırada imdada yetişti. Teolojiden beslenen devletin ideolojisi ile uyumlu yasalar tasarlandı, yasaklar konuldu, kurallara uymayanlar cezalandırıldı. Siyasi ve ekonomik alandaki güç din vasıtasıyla siyasi erkin tekeline geçti. Bu doğrultuda halk akıl, mantık ve ispata dayalı konularla iştigal etmekten menedildi. Zaten ilahi olduğuna inanılan emirlerle doğrudan muhatap olamayan insanlar -çok azı dışında- akıl yürütme imkânından da mahrum kalınca tamamıyla dini ve siyasi idarecilerine bağımlı hale geldi. Oysa Tanrı insana aklı, mutluluğunu ve onurunu inşa etmesi için vermişti.

Paine dini aklın önüne set çeken, korku politikasıyla siyasi gücü tek elde toplayan "insan icadı"⁴⁴ araçlar olarak nitelendirir. İnanç, insanı Tanrı'ya ulaştırması gerekirken kurumsallaştırıldığında insanı politik kurumlara bağımlı kılan bir pozisyona sıkışmıştır. Paine'in kurumsal yapılanmaya karşı çıkışındaki temel sebep buradadır. Tanrı'ya iman doğrudan bireyle ilgili iken araya giren araçlar ile Tanrı'nın iktidarında ortaklar türemiştir. İlahi otoritede yetki sahibi olduklarını iddia eden bu yapılar Tanrı adına söz söylerken toplumu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmişlerdir.

⁴³ Thomas Paine, **Sağduyu**, Çev. Çiçek Öztekin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 11.

⁴⁴ Paine, **Akıl Çağı**, s.4.

Müntesiplerine göre dinler Tanrı'nın emri ve özel görevlendirmeler ile var olmuştur. Hemen hemen her din ilahi kitaplara, Tanrı kelamı olduğunu iddia ettikleri metinlere sahiptir. Her din, kendisinin Tanrı'dan bir hakikat olarak geldiğini ileri sürerken diğer din mensuplarını imansızlıkla itham eder. Paine'e göre Tanrı bir tane ise dinler arasındaki çelişkileri anlamak; gerçek inanan olarak sadece kendilerine işaret etmelerine akıl erdirmek mümkün değildir. Bir dini diğerine tercih sebebimiz daha açık bir delille belli olmadıkça aralarında seçim yapmak imkânsızdır. Bu yüzden o, Kilise'nin ve bilimi onaylamayan tüm dinlerin baskıcı tutumuna karşı çıkar. Kitab-ı Mukaddes incelemelerinde mantık kaidelerine uymayan pasajları tenkit eder. Bu sırada yalnızca aklı ölçüt sayar, akılla ulaşılan sonuçları kabul eder.

Her bireyin bir dine tabi olmadan önce o dine tabi olmak için yeterli delilin olup olmadığını sorgulamasını kendisine karşı borç sayan⁴⁵ Paine'in genel prensibi şudur: Saçma her nerede olursa olsun saçmadır.⁴⁶ “Yahudiliğin, Katolikliğin, Ortodoksluğun, Müslümanlığın, Protestanlığın ve bildiğim tüm din kurumlarının öğretilerine inanmıyorum. Benim din kurumum aklımdır.”⁴⁷ diyen Paine için ileride açıklayacağımız gibi dinin anlaşılmasında kutsal kitap veya kutsal öndere ihtiyaç yoktur. Dini inanç ve yaşam her insanın Tanrı'sıyla arasında bir husustur. Bu alan üçüncü bir tarafın müdahalesine açık olmadığı gibi buna gerek yoktur.

Geçmişte yaşayan insanların vahiy ile ulaştıkları bir kitapları yoktu fakat bilgece işler başarmışlardı, der Paine. Bu bilgeliğe yalnızca, Tanrı'nın onlara verdiği akıl kullanarak geliştirme ve Tanrı'nın evrene koyduğu yasaları okuyarak anlama yolu ile eriştiler.⁴⁸ Akıl dünya hayatında insana rehberlik eder. Benzer şekilde Tanrı'nın ne olduğunu bilmek isteyen kişiye yol gösterir. İnsan kâinattaki evrensel ve hakiki vahiy vasıtasıyla Yaratıcıyı tanır, O'na nasıl ibadet edeceğini anlar. Mantık kaideleriyle test ederek, gerçek dini yaratılışın aksine emirler koyan sahte dinlerden ayırt eder.

⁴⁵ Thomas Paine, “Age of The Reason Letters” (Çevrimiçi) <http://thomaspaine.org/essays/religion/age-of-reason-letters.html> 6 Aralık 2020.

⁴⁶ Thomas Paine, “Predestination” (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/predestination.html> 6 Aralık 2020.

⁴⁷ Paine, **Akl Çağı**, s.4.

⁴⁸ Thomas Paine, “Prospect Papers”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 12 Aralık 2020.

Aşağıdaki bölümlerde Paine'in rasyonel çıkarsamalarla Hristiyan öğretilerini nasıl kritik ettiğini izah edeceğiz.

2.4. Tanrı Kavramı

Paine Tanrı'nın mutlak varlığının doğa felsefesi ile anlaşılabilirliği kanaatindedir. İnsan, aklı ortadan kalktığına idrak melekesini kullanamaz ve “şey”ler arasındaki irtibatı kuramazken aklını kullanarak varlığının peşine düştüğünde yaratıcısını bulur. Kendisinden veya kâinatın varlığından yola çıkan her fert, kurulu düzen içinde şey'lerin kendi kendini var edemediğini, bir sebebe bağlı olarak vücuda geldiğini görür. Buna rağmen kimi inançlara bağnazca kendilerini adanmış kimseler akıllarını hiç kullanmayıp dogmatik inancın içinde kaybolurlar. İnkâr etmeye odaklanmış ateistler ise akıl yürütmeyi doğru şekilde yapamadıkları için hakikate ulaşamazlar. Paine bu kişilerle mücadelenin ancak doğa üzerinde rasyonel akıl yürütmelerle mümkün olabileceğini vurgular.⁴⁹

Tanrı'nın varlığını Paine, doğal teoloji ile evrendeki yasalardan yola çıkarak açıklar. Örneğin nedensellik yasası yaratıcıya ulaşmak için oldukça önemlidir. Birey evrenin varoluşsal olarak başlangıcını bulmak istediğinde varoluşun nedenleri inceler. Her sebebin bir öncesine bakmaya çalıştığında bir noktada durmak zorunda kalır. “İlk sebep nedir?” sorusuyla yüzleşir. Burada ilk nedenin var ve ne olduğunu kavramanın zorluğuna karşın, “o”nun yokluğunu tasavvur etmek imkânsızdır. Bu nedenle varılan son noktadaki ilk neden “Tanrı” olarak isimlendirilir. Paine bu durumu uzayın veya zamanın sonsuzluğuna bir sınır çizme örneğiyle açıklamaya çalışır: Tanımlarda uzayın sonsuzluğuna atıfta bulunulsa da bunu tam olarak kavramak zordur. Ancak bir sonunun olduğunu hayal etmek daha da zordur. Benzer şekilde zamanın sonsuzluğunu tam anlamıyla idrak etmek aklın sınırlarını aşarken zamanın bir sınır ile kayıtlı olduğunu düşünmek muammadır. Tam da bu örneklerde olduğu gibi ilk nedeni

⁴⁹ Thomas Paine, “The Existence of God”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 19 Aralık 2020.

algılamaya çalışmanın insan aklını zorlayan bir yanı vardır. İlk nedenin yokluğunu tahayyül etmek ise aklın sınırları içinde muhaldir.⁵⁰

Paine felsefî ilkelerle hareket edildiğinde hangi tema ele alınırsa alınsın sonuçta ilahi bir nedenin varlığının keşfedileceğini savunur. Şu örnek üzerinden bu savını açıklar: Maddenin salt varlığı kabul edildiğinde o maddenin sahip olduğu özelliklerle birlikte nasıl var olduğu sorusu akla gelir. Özelliklerinin sonsuzluktan kaynaklandığı iddia edilebilirse de bu yalnızca bir iddia olarak kalır. İddia kanıt yerine geçmez, der Paine. Eğer evrenin ve maddenin özelliklerinin olmadığı bir durum düşünülürse bu durumda maddenin özelliklerinden yola çıkarak evreni açıklayan ateizmin argümanları da geçersiz olur. Nihayetinde ona göre bu maddeyi var eden üstün bir nedenin varlığına ulaşılır.

Mutlak bir gücün varlığı hakkında kanıt gösterilen diğer konu hareketin varlığıdır. Uzaydaki sistemler maddelerden oluşur. Paine bu sistemin varlığının hareket etmesine bağlı olduğunu savunur. Yalnızca güneş sistemine odaklanıldığında bile var olan hareketin sistemi korumak üzerine gerçekleştiği gözlemlenir. Ancak hareket, maddenin kendinden kaynaklanan bir özellik değildir. Hal böyle olunca hareketi başlatmak; hareketin yaratıcısı dışında bütün nesneler için imkânsızdır, der. Maddenin doğal hali durağanlıktır. Dışardan bir etki olmadıkça konumunu korur. Gezegenler gözlemlenerek elde edilen bulgular ‘hareketin kaynağı’yla ilgili olmayıp yalnızca mevcut hareketin yasaları hakkındadır. Paine maddenin özellikleriyle birlikte ezelden beri var oluş tezini güneş sisteminin hareketini açıklamada yetersiz kaldığı gerekçesiyle reddeder. Ateistler her olguyu maddenin özelliği kabul ederek bir sistem tasarlamıştır. Tasarı, ilk etapta işliyor görünse de güneş sistemi üzerinde denendiğinde çöker. Çünkü Paine’e göre bu tezde hareket hesaba katılmamıştır. Oysa sistemi koruyan şey hareketidir. Hareket maddenin kendinden kaynaklanmıyorsa gezegenleri hareket etmeye iten güç nedir, diyerek sorgular. Rasyonel olarak maddenin başlangıcı açıklanamadığı gibi hareketin kaynağı da açıklanamaz. Sonuç olarak maddeden daha üstün bir nedenin varlığına inanç zorunlu olarak ortaya çıkar.

⁵⁰ Paine, *Akıl Çağı*, s.29.

Paine bilimin tüm ilkelerini ilahi bir kökene atfeder. Tanrı ilk sebeptir, doğa ve kanunları onun gücünü yansıdığı alandır. Tanrı tüm sisteme ilkelerini yüklemiş insanoğlu bunları yalnızca keşfetmiştir. Bu ilkelerde ilahiyatın değişmeyen doğası vardır. Teoloji bu temel üzerinden ele alınarak incelenirse hem ilahi hem de maddi alanda büyük bir gelişme alanı oluşacağına dikkat çeker.⁵¹

2.5. Hristiyanlığı Reddi

Paine din açısından Hristiyanlık kelimesini belirsiz bulur. Öyle ki, Hristiyanlık'taki ana ekollerden olan, Katoliklik ile Protestanlık bile onun ne olduğu üzerinde hemfikir olamazlar, der. Hristiyan kilisesinin başında Mesih mi Tanrı mı olduğu hakkında belirsizliklerin olduğunu hatırlatır. Hristiyan dini müntesiplerinin aralarındaki anlaşmazlık boyutunu, medeni kanunda öldürme yasaklandığı için Hristiyan ekolleri birbirlerini lanetlenmekle yetiniyorlar, şeklinde tabir eder.⁵²

Paine, Hristiyanlık ile Masonluğun aynı kökene ait oldukları kanaatini taşır. Her ikisinin ibadet ve uygulamalarında benzerlikler mevcuttur. Masonluğun ibadetinde güneş merkezdedir. Hristiyanlar güneş yerine başında hale ile tasvir edilen Mesih'e tapınırlar. Dini törenlerindeki benzerliklerin yanı sıra on iki havari ile zodyakın on iki sembolü; doğudan yükselen güneş ile doğudan gelen Mesih gibi başka ortak noktaların bulunduğunu gözlemlemiştir. Bu benzerlikler nedeniyle Paine bu iki inanç arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.⁵³

⁵¹ Thomas Paine, "The Existence of God", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 19 Aralık 2020.

⁵² Thomas Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

⁵³ Thomas Paine, "Origin of Freemasonry", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/origin-of-freemasonry.html> 20 Aralık 2020

2.5.1. Hristiyan Öğretilerinin Eleştirisi

Paine Hristiyanlığın iyi niyetlerle oluşturulma ihtimalini düşünmekte fakat bu algının gerçek yerine dayatılmasına razı olmamaktadır. Öğretiyi İsa'nın anlattığı erdemlerle harmanlayarak insanlara anlatanlar bunu, geçmiş mitolojilere kıyasla daha iyi ve faziletli bulmuş olabilirler. Ancak Hristiyanlığın ilk anlatıcısından başlayan bu aldatmaca sonraki vaizlerle birlikte giderek gerçeğin yerine geçmiş, hakikat arada kaybolmuştur. Devamındaki günlerde ise meslek haline gelen anlatıcılık kurumsallaşan kilisenin ihtiyaç ve çıkarlarına göre tanzim edilmiştir,⁵⁴ düşüncesine sahiptir.

Paine deistlerle Hristiyanlar arasındaki çekişmenin sadece doktrin boyutunda olmadığına dikkat çeker. Şayet Hristiyanların hakikat kabul ettikleri anlatılar gerçek değilse onların üzerine kurulan din de geçersiz olur. Hristiyanlar Tanrı'nın aklını biliyor gibi davranıyorlar.⁵⁵ İncil'in geçerliliğini gelenekle açıklayarak kanıt oluşturmaya çalışıyorlar. Ancak gelenek kanıt değildir. Böyle olsaydı, cadılık da benzer şekilde kanıtlanabilirdi, demektir.⁵⁶

Düşünür, Hristiyan anlatılarını geçmişteki Antik mitolojilerle kıyaslar. İnsan ve Tanrı sentezi dışında, olay örgüleri ve kahramanları bakımından da aralarında benzerliklerin olduğunu iddia etmektedir. Tanrılar, düşmanları, aralarındaki çekişmeler, Tanrı'nın insanlarla etkileşimde olması gibi unsurlar iki kültürün ortak unsurlarındandır. Paine'e göre İncil yazarları, hikayeleri meczederken Antik mitolojideki öğeleri Yahudi inancına ait kimi geleneklerle birleştirilmişlerdir. Bu sebeple Hristiyan Kilisesini, Hristiyan mitoloji üreticileri şeklinde isimlendirmektedir.⁵⁷

Her yeni oluşum kendi formuna göre yeni bir malzeme veya karakter ortaya koyar diyen Paine, 'Kutsal Ruh'un mesih hikayesiyle; 'melek' inancının da İbrahim

⁵⁴ Paine, Akıl Çağı, s. 54.

⁵⁵ Thomas Paine, "Predestination" (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/predestination.html> 20 Aralık 2020.

⁵⁶ Thomas Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

⁵⁷ Paine, Akıl Çağı, s. 10.

ile birlikte dine girdiğini iddia eder.⁵⁸ Aynı şekilde Hristiyanlığın kurgulanışı sırasında “şeytan” karakterinin de mitolojiden ilhamla üretildiğini ve Tanrı karşısında yer edinebilmesi için kendisine güç atfedilen figürlerden biri olduğunu düşünmektedir.⁵⁹ Önce melek olarak var olan şeytan Tanrı’nın katından atılmasından sonra adeta tanrılaşmış, zamanlar ve mekânlar üstü bir güce kavuşmuş,⁶⁰ kendi tahtını Tanrı’nın hükümrانlığından daha yüksek bir konuma erdirmek için O’na rakip ve düşman olmuştur. Tanrı şeytanın ayartmaları sebebiyle günaha düşen Adem’i ve soyunu bundan temizleyebilmek için yeryüzüne inip haç üzerinde can vermiştir. Kurgu, Tanrı’nın kendini fedası değil de şeytanın yılan suretinde çarmıha gerilmesi şeklinde olsa daha tutarlı olurdu. Fakat müntesiplerinin melankolik bir sevgiyle bağlandıkları Tanrı bu ölümle yenik düşmüş, suç sahibi şeytan varlığını sürdürerek başarılı olmuştur.

“Günah bir insan [Adem] aracılığıyla ve ölüm günah aracılığıyla dünyaya girdi, ölüm de tüm insanlara geçti; çünkü hepsi günah işledi.” (Romalılar 5:12) Hristiyan öğretisinde Adem’in meydana getirdiği günahı temizlemek için İsa’nın; acı çekmek, dini liderler tarafından inkâr edilmek, çarmıhta öldürülmesinden üç gün sonrasında dirilmek üzere yeryüzüne gönderildiği ifade edilir.⁶¹ Tâbi olanlara göre tüm bun anlatılanlar aynıyle gerçekleşmiştir. Fakat çarmıhta îfa edilen idam insanlardan ölümü kaldırmak veya insanlığı çarmıhtan önceki durumuna kıyasla daha iyi bir duruma getirmek gibi bir faydaya yol açmamıştır.⁶² Kutsal Kitap’taki söze göre Adem’in günahıyla dünyaya giren ölüm, Tanrı ve Ademoğlu arasında yeniden tesis edilen barışa rağmen hala aktiftir. Sözün özü, mitolojik efsaneler ancak kitaplarda iş görmektedir. Dolayısıyla Hristiyanların inandığı inanç doğru değilse, kafır olan Hristiyanlardır.⁶³

Tüm bunlardan sonra Paine Tanrı’nın, bilgelik ve iradesini, tahrif edilmesi bu kadar kolay bir vasıta ile ifade ettiğine inanmayı tuhaf sayar. Bir bitki, kâinatta dıştan müdahaleye kapalı biçimde yer alırken; Tanrı’nın, kendi sözünü değişime imkân veren

⁵⁸ Thomas Paine, “An Essay on Dream”, (Çevrimiçi), <https://thomaspaine.org/essays/religion/an-essay-on-dream.html>, 1 Aralık 2020.

⁵⁹ Paine, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁰ Detaylı bilgi için Bkz.: Salime Leyla Gürkan, “Şeytan”, **DİA**, C. XXXIX, 2010, s. 101-103.

⁶¹ Markos 8:31; Luka 9:22.

⁶² Paine, **a.g.e.**, s. 23.

⁶³ Thomas Paine, “Prospect Papers”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

bir şekilde insanlara göndermesi O'nun diğer konudaki eylemleriyle çelişkili olur. Vahiy yoluyla gönderildiğine inanılan metinlere dair kritik ve eleştirilerden sonra Paine'e göre Tanrı'nın tüm zamanlara hitap eden, insanoğlunun kendi arzusunca değişiklik yapamadığı ve başkalarının erişimine yasak koyamadığı gerçek vahy hakkındaki görüşlerini izah edeceğiz.

2.5.2. Kilise Eleştirisi

Paine, insanoğlunu etkisi altına alan tiranlıkların en kötüsünün din tiranlığı olduğunu söyler.⁶⁴ Zira her türlü zorbalık bu dünya ile sınırlı iken, dini söylemler bu dünyadan sonrasına da uzanır. İnsanlara otoritesini kabul ettirmek için geleceklerine el koyar, olmayanı var gösterir, kendi çıkarlarına hizmet eden algıyı empoze etmeye çalışır.

Hristiyan öğretinin merkezinde duran İsa, Paine'e göre, insanları erdem ve iyiliğe çağırmış bir kişiden başka vasfa sahip değildir. İsa'nın içine doğduğu toplumda mitolojik öğelere inanç oldukça yaygındı. Zamanla mitler toplumdaki etkisini yitirerek düzen sağlanamaz hale geldi. Bunun üzerine birtakım kişiler İsa'nın vaazlarının daha etkili olacağını düşünerek Hristiyanlık öğretisini inşa ettiler. Masum bir niyetle yapılmış bile olsa uydurulan bu hikayeler gittikçe mitlerin yerini aldı, dini bir gerçeklik kisvesine büründü. Toplum efsanelere alışkın olduğu için bu yeni versiyonu yadırgamadan kabullendi. Sahtekarlıkla yapılandırılmış olan bu öğretiyi yazıp yayanları kontrol eden mekanizmanın yokluğu, Hristiyan inancında önderliği üstlenen kişilerin çıkarlarına hizmet etti. Yunan mitolojisindeki antik Tanrı fikrinden uyarılma hikayelerle İsa'nın anlatıları harmanlanarak Hristiyan inancının temel iskeleti oluştu.⁶⁵ Fakat bu sırada bir araya getirdikleri materyallerin kaynaklarını, kimler tarafından yazıldığını, asıllarının bulunup bulunmadığını göz ardı ettiler.⁶⁶

⁶⁴ Thomas Paine, "Age of The Reason Letters" (Çevrimiçi) <http://thomaspaine.org/essays/religion/age-of-reason-letters.html> 3 Ekim 2020.

⁶⁵ Paine, *Akıl Çağı*, s. 11.

⁶⁶ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

2.5.3. Teslis Eleştirisi

Paine, içindeki (Hristiyan inancına karşı) inançsızlığın Yaratan'a olan inancından kaynaklandığını ifade etmiş, yalnızca tek Tanrı'ya inanmıştır. Bu inanış biçiminin O'nun zatına daha yakışır nitelikte olduğunu savunmuştur. Hristiyanlığı teslis öğretisinden dolayı ateistlikle itham etmiştir. Hristiyan Tanrı inancını "Tanrı'dan çok, bir adama inanmak" olarak değerlendirirken, teslisi Tanrı'nın dini bakımdan inkârı şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁷

Üçleme olarak Türkçe'ye tercüme edilen teslis, genel kabule göre Hristiyanlıktaki Baba-Oğul-Kutsal Ruh birliğinden oluşan Tanrı inancını ifade etmektedir. Hristiyanlar bu üçlemenin üç ayrı varlığın birleşmesi şeklinde olmayıp tek olan Tanrı içinde ezelden ebede uyumla hareket eden üç ayrı öz ve varlık, benliğinin bir bütünü ifade edişi şeklinde kabul ederler. Buna göre her ne kadar uyumla hareket ediyor olsa da çoğul olma hali sürmektedir diyen Paine, bu denli ayniyet içinde olan özleri üçe ayırmanın doğruluğunu sorgular. Şayet ayırım yapılabiliyorsa ne dereceye dek aynı kaldıkları savunulabilir? Bir yanı olağanüstü Tanrısallık taşıırken diğer taraftan maddi olarak insan olan birinin Tanrılığı ne kadar makul ve masumdur? Dolayısıyla ona göre, bu şartlardaki bir Tanrı'ya inanmak ile Tanrı'yı inkâr etmenin arasında neredeyse bir fark bulunmamaktadır. Bu üçlemeye göre Tanrı'nın bir kısmı ölen bir beden, bir diğeri öz ve kalanı uçan bir güvercin ile temsil edilen Kutsal Ruh'tur. Her ne kadar tek bir cevherde üç ayrı bilinç olarak ifade edilse de üç Tanrı düşüncesi bir bölünmeye yol açar. Paine, mutlak olarak üç öz düşüncesinin yekpare var olabilen bir Tanrı fikrini zayıflattığını iddia eder.⁶⁸ Otoriteyi çarpmak ya da bölmek, nihayetinde aynı yere varır ve inanç esas niteliğini kaybeder. İnsan bu üçleme karşısında akıl tutulması yaşar. Nihayet teslis, mutlak egemen Tanrı inancının üstünü örter.

⁶⁷ Paine, **a.g.e.**, s.32.

⁶⁸ **A.e.**, s.171.

Paine’e göre dine dair bir inanış her yönüyle bir bütünlük içinde olmalıdır. Tanrı’nın eylemleri ile dinin öğretileri arasında uyum hâkim olmalıdır. Bu öğretiler her zaman ve herkese hitap etmelidir. Hristiyan inancında ise “beş ilahi güç vardır, bunlar Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Ruh, Takdiri ilahi ve Doğa’dır.”⁷⁰ Bu inancın ahlaki yönleri veya ilahi takdirin esasları çocuklara öğretilmek istense Baba Tanrı’nın oğlunu öldürmeleri için başkalarını kullanması anlatılamaz. İnsanlığı kurtarmak için böyle olması gerekirdi, şeklinde bir açıklama yaşam hakkına zarar verirken insanlığın; cana kıymakla iyileşebileceği gibi yanlış bir algıya yol açar. Bu sebeple Tanrısal eylemlerin gizemli bir tarafının olduğunu ifade etmek de anlatıdaki eylem ile merhamet uyuşmazlığını gidermeye kâfi değildir.

⁶⁹ **A.e.**, s. 40.

36

göre bu ancak deizm ile mümkündür. Herhangi bir parçası kendinden ayrılıp kopmayan, ölmeyen, tüm mekân ve zamanlara ayetlerini kesintisiz olarak ulaştıran, kâinatta kendiyle boy ölçüşebilecek başka bir varlık olmayan, sırlı hikayelere muhtaç olmayarak hâkimiyeti kendinde bulunduran yek mutlak güce iman etmek; insana aradığı erdemli hayatı verebilir.⁷¹

2.5.4. Asli Günah / Kefaret

Paine'e göre, Hristiyanlığın her ne kadar İsa'nın kimliği etrafında tekâmül ettiğini ifade etse de gittikçe onun şahsiyetiyle çelişen bir sisteme evrilmiştir. İsa'nın hayatı yoksulluk ve alçak gönüllülükle geçmesine rağmen kilisede gösteriş ve zenginlik zirve noktaya ulaşmıştır. İlahilik sıfatıyla ihdas edilen kurallar bu sistemin çarklarını oluşturmuştur. İnsanların bilgisizliğinden faydalanan Kilise, sistemin akidevi temelini "kefaret doktrini" ile kurmuştur. Ancak bunun da temelinde 'Asli Günah' inancı yer almıştır. Paine, Hristiyanlığın esasını oluşturan bu doktrini sıkı bir biçimde eleştirmiş, mantıkla örtüşmeyen, Tanrı'nın hâkimiyetine zarar veren taraflarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Düşünür ahlaken kötü olmayan ve bir başka kötülüğe yol açmayan fikir, eylem vs. normal kabul eder. Örneğin, Dünya'nın küre gibi yuvarlak ya da tepsi gibi düz olduğu inancı; uzayda insanlardan başka canlıların da yaşadığı düşüncesi... Ona göre bunun gibi düşüncelerden birine sahip olmak insana herhangi bir ahlaki sorumluluk yüklemeyiz. Ancak ahlaken kötü olmadığı halde, bir inanç haline gelerek insanların buna göre inanıp yaşamalarını bekleyen düşüncelere şiddetle karşı çıkar. Çünkü kendi başına bir fazilet veya rezilet içermeyen fikirler bir dinin gerçeklerini temsil etmeye başladığında ahlaki kötülük⁷² ortaya çıkar.

Hristiyanlık akidesinin merkezindeki asli günah inancı, kendisinden bütün insanlığın türediği ilk insanın işlediği ilk günahı ve bu günahın Adem'den itibaren nesilden nesile tüm insanlara aktarılmasını ifade etmektedir. İnsanlığın günahına

⁷¹ A.e., s. 171.

⁷² Paine, *Akıl Çağı*, s.41.

yegâne fide ise İsa Mesih'in çarmıha gerilerek hayatını feda etmesidir. Böylelikle insanlar aslî günahın aktarılmasından kurtulabilmişlerdir.⁷³ Söz konusu doktrine göre günahı işleyen Adem olduğu halde cezayı çeken İsa olmuş; günahkarın suçu yanına kâr kalmış, hiçbir kabahati bulunmayan masum bir insan haksız yere cezaya çarptırılmıştır. Bu durumda Tanrı'nın adaleti nakıs kalmış, yukarıdaki misalde açıklandığı üzere sözde bir ceza ile adalet ve hakkaniyetin üzeri örtülmüştür. Ayrıca bir elma yemenin tüm nimetlerden mahrum kalmak üzere lanete yol açması, günahın bedelinin cinayet olması, Tanrı'nın insan formuna girmesi ve insanlığın günahları için öldürülmesi; Tanrı'nın ölmeliği, mutlak bir güce sahip oluşu, merhameti ve affediciliği pek çok konuda soru(n)lar içeren anlatı Tanrı'nın zatını küçük düşürmektedir.⁷⁴

Kefaret doktrini sadece akideyle ilgili bir kural olmakla kalmayıp başka uygulamaların da yolunu açtı. Kilise, Hristiyanlara günahlarından arınmaları için günah çıkarma (barışma sakramenti) inancını sunduğunda zihinsel yönden bunu kabule hazırlardı. İlk defa 1274'te Lyon Konsili'nde "araf"⁷⁵ icat edildikten sonra Hristiyan cemaat gerek doğuştan getirdikleri gerekse tabiatları itibarıyla işledikleri günahların bağışlanması ve ruhlarının serbest bırakılması için kilisenin yolunu tuttu. Günah çıkarma için papazlara giden halk niyetinin kabul olması için bir de adakta bulunmak durumunda kaldı. Bu durum açıkça ifade edilmese de zamanla kilise için kazanç kapısı haline geldi.⁷⁶ Günahların, bir ücret karşılığında din adamlarınca affedilme sanrısı insanların gözünde "kötü"nün konumunu değiştirdi. Kolaylıkla affedilen günahlar insanlarda suça karşı gözü karalık ve günaha aldırılmazlık haline yol açtı.⁷⁷ Toplumda vicdani duyguların kaybolurken Tanrı'dan olduğu ifade edilen

⁷³ Bu inanış Kutsal Kitap'taki İncillerde yer almayıp Pavlus'un Mektupları'nda ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz.: Muhammet Tarakçı, "St. Thomas Aquinas'a Göre Aslî Günah", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XV, 2006, ss. 307-318.

⁷⁴ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 6 Aralık 2020.

⁷⁵ Katolik inancında, Hristiyan ölümler dünyada tövbesi edilmemiş günahları nedeniyle hemen cennete giremez, Tanrı'nın münasip gördüğü bir ara bölgede bulunarak, dünyadaki günahlarının cezasını çeker ve Tanrı ile buluşmayı beklerler. İlk defa 1274 yılında Lyon Konsülü'nde dile getirilen bu inanç nihai olarak 1563 yılında Trento Konsülü'nde onaylanarak inanç esaslarından biri kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz.: İbrahim Usta, "Das Fegefeuer Im Katholischen Christentum / Katolik Hristiyanlarda Araf-Berzah İnancı", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. XI, 2011, ss. 97-120.

⁷⁶ Paine, **Akıl Çağı**, s. 25.

⁷⁷ **A.e.**, s. 67.

buyruklar anlamını yitirdi. Kefaret doktrini yalnızca bu dünyadaki ahlak için değil sonraki yaşama dair de problemlili bir düşünceye sebep oldu. Buna göre ahiretteki mutluluğun, vurdumduymaz bir miskinlik ve Kilise'ye verilen para ile elde edilebileceği yanılsaması oluştu.⁷⁸

2.6. Vahiy Eleştirisi

Paine bilgiyi ikiye ayırır: İlki insanın beş duyusuyla algıladığı, bir biçimde şahit olduğu şeydir ki, onu bilmesi için bir vahye ihtiyacı yoktur. Diğer ise kendi çabasıyla görüp bilemeyeceği ve vahiy ona ulaşmadan önce de haberdar olmasının mümkün olmadığı konulardır. Vahiy Tanrı ile insan arasındaki tek taraflı iletişimidir, yalnız Tanrı'dan insana iletilen mesajlar için kullanılır. Dolayısıyla vahiy insanın tanıklık etmediği bir meselenin kendisine görünmesiyle kazanılan bir mesajdır. Paine peygamberler aracılığıyla geldiğine inanılan vahyi tanımlarken sözün ilahi kısmına odaklanmamıştır. Sadece bilinmeyenin bildirilmesine vurgu yapmıştır. Çünkü o, vahyin Tanrı keliması olarak nitelendirilebilmesi için söz konusu mesajın kasıtlı veya yanlışlıkla değiştirilememesi gerektiğini ileri sürer. Bundan dolayı çeşitli dinlerce vahiy olarak nitelendirilen kitaplar, yazıtlar Paine'e göre vahiy kabul edilemez. Vahiy mevcut insan dillerinde birinde yer alamayacağı gibi yazılı olarak gönderilmesi de makul değildir.

Hristiyan terminolojisine vahiy (*apokalypsis*) kelimesi Yunanca'dan geçmiştir. Tanrı'nın insana gizli olanı ifşa etmesi, ona bir şey iletmesi anlamına gelmektedir.⁷⁹ Teolojik olarak iki temel kısımda ele alınmaktadır. İsa'nın doğumundan önce Tanrı'nın peygamberlere iletildiği vahiyler ve İsa Mesih'te vukua gelen vahiyler. Buna göre İsa'dan önceki peygamberler Tanrı'yla sadece vahiy aldıkları sırada iletişim halindedir. Vahiy unsuru olan sözleri Tanrı'nın sözü, onun dışındakiler ise kendilerine ait beşerî sözlerdir. Bu sebeple Tanrı'nın sözünü aktarırken

⁷⁸ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

⁷⁹ Muhammed Tarakçı, "Vahiy", *DİA*, C. XLII, 2012, s.445.

‘Tanrı dedi, buyurdu’ ifadeleriyle kendi sözlerini Tanrı’nın sözlerinden ayırt ederler. İsa Mesih’te vahiy ise varlık olarak Tanrı’nın sözlerinden gayrı ve uzak değildir. İsa Mesih’in yapıp etmeleri her şeyiyle vahiydir, bu yüzden sözlerine bir kayıt koymaksızın doğrudan konuşur.

Dini inanışlar kendilerini yaratıcı olarak kabul ettikleri bir Mutlak’a dayandırır. Hemen hepsinde kutsal kitap, vahiy ve ilham unsurları yer alır. Birbirlerindeki bu benzerliğe rağmen tüm dini sistemler kendisinin doğru ve hak olduğunu iddia ederek diğerlerini yalanlar. Paine de böyle bir durumda tamamının haklı olamayacağını, aralarında seçim yapılacak olsa hangisinin gerçek olduğunu seçmenin mümkün olmadığını söyler. Bu durumda ya herkese özel vahiy gelmelidir ya da kimseye gelmemelidir. Zira sadece bir kişiye vahiy geldiği kabul edildiğinde ne onu test etmek mümkündür ne de kulaktan kulağa bir söylentiye dönüşmesini engellemek olağandır.

Paine Tanrı’nın vahiy göndermesinin O’nun kudreti dahilinde olduğunu kabul etmesine rağmen gönderilen vahyin, onu alan kişiye özel ve onunla sınırlı olduğu kaydını düşmüştür. Bir kişiye gelen vahiy başkaları için muteber değildir. Zira vahiy aldığını söyleyen kişi, hakikat bile olsa, vahyin tanım gereği iddiasını kanıtlayamaz. Vahiy Tanrı’yla kişi arasında özel bir iletişim olduğundan, yalnızca geldiği kişiyi bağlar. Çünkü vahyi alan kişinin, sözlerinin doğruluğunu ispatlayacak kanıtı yoktur. İkinci bir kişi ona inansa bile onun hayal görmediğine, yalan söylemediğine ve onun tarafından aldatılmadığına emin olamaz. Vahye muhatap olan kişi etrafındaki insanlara bunu haber verse, bu sözler de yazılı veya sözlü olarak nesilden nesile yayılsa bile bu, sadece ilk muhatap için vahiy olur. Aktarılan tüm kişiler nezdinde bir söylentiden öteye geçmez. Zira sadece tek bir kişiye görünen veya gösterilen bir şeyin kanıtlanabilmesi muhaldir. Paine için kendisine vahiy geldiğini iddia eden birine verilecek cevap; "Vahiy bana doğrudan iletildiğinde bunun vahiy olduğuna inanabilirim fakat bu olmadan bana söylenen sözlerin vahiy olduğuna inanmak zorunda değilim." olmalıdır.⁸⁰ Eğer birinin vahiy aldığına inanılacak olursa diğerlerinin vahiy almadığına inanmak olanaksızlaşır. Bu durumda birinin vahiy aldığını kabul ederken diğerinin iddiasını kabul etmek çelişkili bir hal alır. Söylentilere

⁸⁰ Paine, *Akıl Çağı*, s. 164.

inanma zorunluluğu yoktur. İman, kanıt özelliği teşkil etmeyen söylentilerle inşa edilemeyecek kadar mühimdir.⁸¹

Paine, bir kişinin Tanrı'dan vahiy alıp onu başkalarına tebliğ etmesini sadece kanıtlanmasındaki zorluk yönüyle inkâr etmez. Vahiy gibi önemli bir unsurun bir kişiden başkalarına aktarılması dilin sınırları içerisinde mümkün değildir. Vahyolunan mesaj aynı etkiyle başkalarına aktarılamayacağı gibi, değişen zaman ve mekânla tesiri kaybolacaktır. Tercümeyle maruz kaldığında içerdiği hakikatin bir kısmı çeviri sırasında yitip gidecektir. Bu sebeple eğer vahiy incekse anlamın muhafazası ve adaletin temini için tüm herkese özel olarak verilmelidir. Aksi takdirde, gerçek vahiy zaman ve mekân değişiminde tercümeyle mahal bırakmayacak şekilde evrensel bir mesaj olarak vücut bulmalıdır.⁸²

Bütün insanlar tarafından tek bir dil konuşulmadıkça tüm diller vahyi taşımak için zayıf ve sıkıntılıdır. Çünkü dillerin hepsi sürekli değişim ve gelişim içindedir, kelimeler ve anlamları sabit değildir. Evrensel bir dilin yokluğu çeviriyi zorunlu kılar ki anlamın bir kısmının tercüme anında kaybolması işten bile değildir. Kaldı ki çeviri hataları, basım ve çoğaltım sırasında doğabilecek hatalar, kasten değişime maruz kalması gibi durumlar da aynı zafiyetin farklı yönleridir. Tüm bu nedenlerle diller tam ve bütün olan Tanrı kelamının aktarıcısı olamazlar. Dolayısıyla kişilere gelen vahiy toplum için geçerli olmadığı ve bireylere tek tek yazılı yahut sözlü bir vahiy ulaşmadığından Paine, Tanrı'nın dinlerin kabul ettiği tarzda bir haber göndermediğine kani olur.

Gerçek vahyin mahiyeti detaylı olarak izah edilmeden evvel Kilise'nin vahiy mahsulü kabul ettiği Kitab-ı Mukaddes'in kanıt olabilme şartları değerlendirilecektir. Hristiyanlar vahyi ve kilisenin sözlerini mutlak hakikat olarak kabul ettikleri için Kitab-ı Mukaddes'in her şeyin kanıt olduğuna inanırlar. Paine, bir şeyin kanıt teşkil etmesi için önce onun kesinliğinin garantilenmesi gerektiğini düşünmektedir. Kitab-ı Mukaddes'in kanıt olabilmesi için önce kendisinin geçerliği ve otoritesi

⁸¹ Paine, **a.g.e.**, s. 5-6.

⁸² **A.e.**, s. 28.

kanıtlanmalıdır. Şayet doğruluğunda şüphe bulunursa kanıt olma özelliğini kaybederek sıradan bir anlatıya dönüşür.

Paine Tanrı'nın gücünü sergileyen sonsuz güç ile İsa Mesih'in misyonunu kıyaslar. İsa'nın doğuma kadar geçen dokuz ay ve Luka kitabında geçen bilgiye göre Mesih görevini üstlenmesine dek otuz yıl geçmiştir. Ardından İncil'in kitaplaşması yaklaşık üç yüz yıl ve öğretinin evrensel bir şekilde duyulması uzun bir zaman almıştır. Bu sırada pek çok insan öğretilerden haberdar olamadan hayatını kaybetmiştir. Mesih'in rehberliği için yüzyıllara ihtiyaç varken evren var olduğu ilk andan itibaren insanlara rehberlik etmeye devam etmektedir. Kaldı ki halen medeniyetin uzağında, din-peygamber gibi haberlerin ulaşmadığı toplumlar vardır. Buna rağmen bu kabilelerde Tanrı inancının varlığı ancak Tanrı'nın evrene koyduğu düzenin sonucudur. Nihayetinde evrenin yaratılışında görünen Tanrı'nın güç ve bilgeliğine başka herhangi bir anlatı veya kitapta rastlamak mümkün değildir.⁸³

2.6.1. Kanıt Eleştirisi

Paine Kitab-ı Mukaddes'e yönelik ilk eleştirisini *Akıl Çağı* kitabının ilk bölümünde yapmıştır. Söz konusu bölümü tutukluluk halinde, referans verebileceği kitaplar olmadan kaleme aldığından genellikle kendi kanaatini ifade etmiştir. Ardından kitabın ikinci kısmı sayılabilecek bölümü neşrederken ilk kitaba yönelik eleştirileri göz önünde bulundurmıştır. Kitab-ı Mukaddes'ten ayetleri delil getirerek bunların doğruluk ve geçerliğini test etmiş, kendi savını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Paine her ne kadar peygamberler aracılığı ile vahiy gönderilmesini kabul etmese de burada vahyin imkânına dayanarak vahiy gönderildiği ön kabulü ile Kitab-ı Mukaddes'in ve ayetlerin sağlaması yapılacak, herhangi bir konuda kanıt teşkil edebilmesi için Paine'e göre olmazsa olmaz şartlara değinilecektir.

⁸³ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

Geçmişten günümüze ulaşan antik bir kitabı değerlendirirken, kriterlerin neler olabileceğini sıralayalım:

- 1- İlk etapta kitabın hangi amacı güttüğüne odaklanılır, buna göre esere yaklaşma tarzı belirlenir.
- 2- Edebi bir eserin dili kullanmadaki mahareti, okuyucuya verdiği zevk göz önünde bulundurulur.
- 3- Bilgi veren bir kitapta içeriğinin makul olup olmadığı, hakikate uygunluk derecesi dikkat edilir.
- 4- Kitap olgusal dünyadan değil, iman etmeyi gerektiren olağanüstü olaylardan bahsediyorsa titizlikle kitabın yazarının güvenilirliği sorgulanır.
- 5- Diğer eser türlerinde yazarı bilinmese bile içeriklerinin akla uygunluğu ölçüsünde kabul edilebilirlikleri devam eder.
- 6- Ancak doğruluğunu test etmenin mümkün olmadığı, gaybî bilgiler içeren eserlerde ilk önce kitabın yazarı olarak işaret edilen kişiye ait olup olmadığı araştırılır.
- 7- Altıncı maddeden olumlu cevap alınırsa söz konusu yazarın güvenilir ve adil olmasına odaklanılır.
- 8- Bu testi sağlam bir şekilde atlatan eser nihayet içerik analizi için son aşamaya ulaşır. Aktarılan bilginin makul olup olmadığı, bu nazariyeye inanıp inanmama hakkındaki hüküm değerlendirilir.⁸⁴

Kitab-ı Mukaddes, haber verdiği olağanüstü olaylara iman edilmesini ister. Olaylar Musa, Samuel ve benzeri kişiler üzerinden tanıklığa dayalı olarak aktarılmıştır. Yukarıdaki kriterler doğrultusunda kitabın hakikati ifade ettiğine inanılması için önce metinlerin yazara aidiyeti sınanmalı, aktarıcıların olaylara tanık olmalarının imkânı değerlendirilmelidir. Bu test sırasında kitapların Musa, Samuel vb. ait olmadığı tespit edilirse kitap tüm gerçekliğini yitirir. Tanıklığın taklidi olmaz, özellikle olağanüstü olaylardan bahsedildiğinde kimliği bilinmeyen şahitlik geçerli

⁸⁴ Paine, *Akıl Çağı*, ss.73-75.

olamaz. Aynı zamanda vahye tanık olduğu kabul edilen yazarın, kitaba vahiy dışında kendinden hiçbir şey eklemeyen yazdığına emin olunmalıdır.

Pek çok şeye inanmak ve inkâr etmek mümkündür, inanılan şeylerin doğru veya yanlış olması da konusuna göre bir dereceye kadar mühimdir. Ancak Tanrı'nın sözü kabul edilen bir kitaba iman, hayattaki tüm değişkenleri etkileyip Tanrı'ya bakışı belirleyeceğinden, inanan için büyük bir ehemmiyet arz eder. Bu sebeple Paine Kitab-ı Mukaddes'e iman konusunda şart ve kanıtlara çok fazla hassasiyet göstermiştir. Bunu yalnız kendi için değil, her inananın Tanrı'nın onurunu koruması için yerine getirmesi gereken bir görev addetmiştir.

2.6.2. Tevrat Eleştirisi

Yahudiler kendi kitap ve peygamberleri dışında Hristiyan inanışındaki İsa'yı ve İncil'i kabul etmezler. Onlara göre Hristiyanlık İsa'nın yalanlarıyla yoldan çıkmış sapkın bir inanıştır. Yahudiler sadece Tevrat'ı esas kitap addeder ve kelimesi kelimesine Yahve'den vahyolunmuş bir söz olarak kabul ederler. Museviler'in (Tanah) Tevrat adındaki kutsal kitapları ile Hristiyanlarca vahiy unsuru kabul edilerek kutsal sayılan Tevrat büyük ölçüde aynıdır. Yalnızca Hristiyanların Eski Ahid'i yorumlayış biçimleri Yahudilerin yorumlarına kıyasla teolojik sebeplerle farklılık arz etmektedir. Paine Tevrat (Tanah)'a, Hristiyanların İncil'i kanalıyla erişmiş ve Tevrat'ı Yahudi bilginlerin yorumlarıyla değil, Kitab-ı Mukaddes'teki Tevrat üzerinden incelemiştir.

Paine'e göre Tevrat'ta yer alan anlatılar antik döneme ait efsanelerle benzeşmektedir. Bu da kitaptaki anlatıların efsanelerle aynı kaynaktan gelme ihtimalini ön plana çıkarmaktadır. Nasıl ki hemen hemen her ulusun kökenine dair efsaneler bulunmakta ise aynı şekilde Yahudilerin de geçmişlerine dair bir efsane oluşturulması mantığa aykırı değildir. Aksinin kabul edilebilmesi Musa'nın vahiy olarak kitabı oluşturduğunun ispatına bağlıdır. Paine Musa'nın; Tevrat'ın yazarı ya da aktarıcısı olduğuna dair lehte bir delil bulunmadığını düşünür. Ancak Musa'nın yazdığı kabul edilen *Yaratılış*, *Mısır'dan Çıkış*, *Levililer*, *Çölde Sayım* ve *Yasanın*

Tekrarı kitaplarıyla ilgili aşağıdaki zikredilecek nedenlerin aleyhte delil sayılacağı kanaatindedir.

Paine, Tevrat'ta anlatıların üslubu dikkate alındığında gözlemci bakış açısının hâkim olduğuna vurgu yapar. Pasajlarda Musa kendisinden değil, adeta bir başka kişi Musa'dan bahsetmektedir. "Tanrı Musa'ya dedi, Musa Tanrı'ya söyledi, Musa halkına bildirdi, Halkı Musa'ya söyledi..." şeklinde tarihçi anlatımlarına benzer bir tarzla zikredilmiştir. Elbette sırf bu üsluptan dolayı kitabın vahiy olduğunu reddetmek makul değildir. Pekâlâ bir insan kendinden bahsederken üçüncü tekil şahıs kipini kullanabilir. Ancak Paine ayetleri yapı ve mana bakımından incelemeye devam ettiğinde karşılaştığı diğer tezadı *Çölde Sayım* 12. bölüm 3. ayet üzerinde izah eder: "Musa yeryüzünden yaşayan herkesten daha alçakgönüllüydü." Bu ayet şayet Musa tarafından yazılıp aktarılmış ise Musa ayetteki mananın tersine, egosunu öne çıkaran, kibirli biri olur ki bu, vahiyle çelişir.⁸⁵ Şayet Musa tarafından yazılmayıp başkası ona övgü olarak yazmışsa bu durumda Kitab-ı Mukaddes'e, Musa'ya vahyolunan dışında, başkaları tarafından eklemelerin yapıldığı kabul edilmiş olur ki bu da kutsal bulandırmak ve karıştırmak anlamına gelir. Bu durumda kitap, kutsal ve geçerli olma niteliğini söz konusu sebeple yitirir. Paine ayrıca Kitab-ı Mukaddeste verilen bilgiyi merkeze alarak kronolojik ve tarihi vakalar vasıtasıyla kitabın Musa'ya ait olmadığını ispatlamaya girişir.

Yaratılış kitabının 14. bölümünde, İbrahim'in esir alınan Lut'u kurtarmaya gidişi 14. ayette "Avram⁸⁶ yeğeni Lut'un tutsak alındığını duyunca, evinde doğup yetişmiş üç yüz on sekiz adamını yanına alarak dört kralı Dan'a kadar kovaladı." şeklinde ifade edilmiştir. Musa hayattayken Dan isimli bir memleket bulunmadığı gibi onun ölümünden uzun yıllar sonrasına kadar da böyle bir şehir olmamıştır. Paine bunun ispatı için *Hakimler* kitabının 18. Bölüm 29. Ayetini delil gösterir: "Yakup'un oğlu olan ataları Dan'ın anısına kente Dan adını verdiler. Kentin eski adı Layış'ti." Kutsal Kitapta Danoğullarının Layış'i ele geçirip ismini değiştirmesi Samson'un ölümünün hemen ardından ifade edilmiştir. Samson'un vefatı MÖ. 1120 yıllarına

⁸⁵ Paine, *Akıl Çağı*, s. 76.

⁸⁶ Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam tarafından kabul edilen büyük peygamber İbrahim. Tevrat'ın bazı ayetlerinde ismi farklı şekillerde tekrarlanır. Hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *DİA*, C.XXI, 2000, s. 272-273.

konumlandırılır. Musa'nın MÖ. 1451 yılında öldüğü kabul edildiğinde Layış Musa'nın ölümünden 331 yıl sonra Dan ismini almış olur. Dolayısıyla Musa'nın tebliğ ettiği kitaptaki şehrin isminin Dan olması kitabın güvenilirliğine şüphe düşürmektedir.

Güncel bir örnekle açıklanırsa Amerika'daki New York şehrinin adı daha önce New Amsterdam'dı. 1664 yılında New York ismini aldı. Yazım tarihi bilinmeyen fakat bu şehirden New York olarak bahseden bir yazının 1664 yılından önce yazılması mümkün değildir. Misalden yola çıkarak Dan şehri, Dan ismini almadan evvel yaşamış birinin orayı Dan ismiyle ifade etmesi ihtimal dahilinde değildir. Benzer şekilde tarihle ilgili bir gaf da, *Yaratılış* Kitabının 36. bölümde Edom'un nesebi açıklanırken 31. ayette "İsrailliler'i yöneten bir kralın olmadığı dönemde, Edom'u şu krallar yönetti:" ibaresi geçmektedir. Dilin mantığında, bir konuyla ilgili önermeyi başka bir şeyin gerçekleşmesinden önceye konumlandırmak ikinci olayı görmüş olmaya işaret eder. Söz konusu ayete dönersek 'İsraillileri yöneten bir kralın olmadığı dönemde' ibaresi zorunlu olarak, İsraillileri yöneten bir kralın olduğu dönemi görmeyi gerektirir. Bu durumda Paine'e göre yaratılış kitabı en iyi ihtimalle Şaul döneminde yazılmış olmalıdır. Genellemenin yapılacağı olursa kitapta söz konusu olan son olay meydana gelene kadar metnin yazılmış olması muhtemel değildir.

Yasanın Tekrarı 34. bölüm 6. ayet şöyledir: "RAB onu Moav ülkesinde, Beyt-Peor karşısındaki vadide gömdü. Bugüne dek mezarının nerede olduğunu kimse bilmiyor." Paine bu ayeti şu şekilde ele alır: Ayette ölümünden bahsedilen Musa olduğundan kendi hakkındaki hükmü bizatihi bildiremez. Bu bilgiyi aktaran yazar, kimliğini ve buna ne şekilde şahitlik ettiğini açıklamıyor. O halde söz konusu ayetin doğruluğuna ve anlatılagelen efsanelerden uyarılma olmadığına nasıl ikna olunabilir? *Yeşu* kitabı "Musa'nın ölümünden sonra...", *Tarihler* kitabı "Yeşu'nun ölümünden sonra..." ifadeleriyle başlar. O halde ne Musa ne de Yeşu bu kitapların yazarı olamaz. İki bölümdeki üslup ve yazım benzerlikleri kitapların aynı elden çıktığına işaret eder. *Yaratılış* kitabındaki bölümlerde de sıkça *Tarihler* kitabına atıfta bulunulması *Yaratılış* kitabının *Tarihler* kitabından sonra yazıldığı izlenimini kuvvetlendirmektedir. *Tarihler* kitabının Davud döneminin ardından yazılmaya başlanması da *Yaratılış* kitabının en iyi ihtimalle Musa'nın vefatından sekiz yüz altmış yıl sonra kimliği bilinmeyen biri tarafından yazıldığına işaret etmektedir. Nihayetinde düşünür'e göre

söz konusu kitapların yazarını dahi tespit edemezken, öğretilerinin Musa'ya vahyolunduğuna inanmak mümkün değildir. Kitaplardaki sözlerin vahiy olduğuna dair inanç kalkınca geriye hikaye anlatıldığı bir kitap kalmaktadır.⁸⁷

Paine her ne kadar ayetlerin yazarı Musa olmasa dahi, onun peygamber olma ihtimalini göz ardı etmeden bu inancı denemeye tabi tutar. Musa'nın bahsedildiği ayetler odağa alındığında anlatı, ahlak ve adalet bakımından zayıf bir portre çizmektedir. Örnek olarak *Çölde Sayım*, 31. bölüm 13-18. ayetlerde şöyle anlatılır: “13. Musa, Kâhin Elazar ve topluluğun önderleri onları karşılamak için ordugahın dışına çıktılar. 14. Musa savaştan dönen ordu komutanlarına –binbaşılara, yüzbaşılara– öfkeleni. 15. Onlara, “Bütün kadınları sağ mı bıraktınız?” diye çıkıştı, 16. “Bu kadınlar Balam'ın verdiği öğüde uyarak Peor olayında İsraililer'in RAB'be ihanet etmesine neden oldular. Bu yüzden RAB'bin topluluğu arasında ölümcül hastalık baş gösterdi. 17. Şimdi bütün erkek çocukları ve erkekle yatmış kadınları öldürün. 18. Yalnız erkekle yatmamış genç kızları kendiniz için sağ bırakın.” Paine'e göre ayetlerin işaret ettiği Musa; adalet, ahlak ve merhamet gibi insani değerlere aykırı bir emir vermektedir. Peygamber olarak Musa'nın şahsına gölge düşüren bu ayetler, Peygamberine bundan dolayı ikaz etmeyen, bunları vahiy olarak gönderen Tanrı'nın adaletine de şüphe düşürmektedir. Masum çocukların öldürölmelerini açıklamak hiçbir şekilde mümkün değilken Paine, öldürme eyleminin Tanrı'nın emriyle yapıldığını söyleyerek izah etmenin küfürde aşırıya gitmek olduğunu vurgular.⁸⁸

Tevrat'ta Musa'ya atfedilen beş kitabın yukarıda açıklanan nedenlerle Musa'dan birkaç yüzyıl sonra onun adına düzenlenmiş metin olma ihtimalleri kuvvetlidir.⁸⁹ Zira aynı olaylar birçok yerde çelişkili versiyonlarla tekrarlanmaktadır. Paine Kitab-ı Mukaddes derleyicilerinin dağınık halde bulunan anonim metinleri uygun isimlerle bir amaca matuf olarak bir araya getirerek kutsal metinleri oluşturdıklarını düşünmektedir. Mesela Kitab-ı Mukaddes'in bölümlerinden *Eyüp* kitabı konu bütünlüğü, dramatik anlatım gibi sebeplerle Kitab-ı Mukaddes'teki diğer kitaplardan ayrılır. Kitabın niteliğindeki farklılık, diğer bölümlerle arasında

⁸⁷ Paine, *Akıl Çağı*, s. 84.

⁸⁸ A.e., s.86.

⁸⁹ A.e., s.75.

bağlantının olmaması, İbrani düşüncesinde olmayan yeni karakterlere yer verilmesi, yazarına dair müşahhas bir kimseye işaret edilmemesi vb. nedenlerle düşünürümüz, Eyüp kitabının çeviri yoluyla Kitab-ı Mukaddes'e girdiği düşüncesini taşımaktadır.⁹⁰ Fakat Kitab-ı Mukaddes'teki kitapların hangisinin orijinal dilinde yazılıp hangilerinin yabancı kaynaklardan çeviri olduğunu tayin etmek mümkün değildir.

Yukarıda açıklanan sebeplere ilaveten Paine, Kitab-ı Mukaddes'te fitrata ve ahlaka uymayan konuların yanı sıra Tanrı'nın bazı şehir ve ulusları diğerlerinden daha fazla sevip kayırdığını beyan eden ayetlerin bulunduğunu şu şekilde açıklar: Tanrı'nın bir ulusu diğerlerinden ayırarak seçmesi için o halkın en saf insani, dini değerleri barındırmasını gerektirir. Aksi halde ötekilerden bir farkı olmayan bir kavmi himaye etmesi adil ve makul olmaz.⁹¹ Yahudi halkının kendilerine atfedilen bu imtiyazın hak edecek özelliklerinin olmaması, bu algının Yahudi din adamlarının ürünü olduğu düşüncesini getirmektedir. Yine sadece *Yeşaya* kitabı 7. bölüm 14. ayette değinilen "Bakire Doğumu" mevzusuna kitabın geri kalanında rastlanmaması Paine açısından dikkat çekicidir. Böyle bir olayın tek bir ayetle ifade edilmesi ya olayın önemsizliğini ya da Kutsal Kitaba dışardan müdahale edildiği izlenimini oluşturarak kitabın kutsal olduğu inancını sarsmaktadır.

Muhtasar şekilde özetlemeye çalıştığımız tüm bu sebeplerden ötürü Paine Tevrat'ın vahiy sonucu gelmeyip kimliği belirsiz insanların ürünü olarak yazıldığına inanmaktadır.

2.6.3. İncil Eleştirisi

Paine doğup yetiştiği ortam nedeniyle Hristiyan öğretilerine başından beri eleştirel yaklaşmıştır. İncil'deki ifadeleri Tanrı'nın adalet ve merhametine karşı "kaba

⁹⁰ A.e., ss.106-109.

⁹¹ A.e., s.97.

bir itiraz” olarak değerlendirmiştir.⁹² İncil’in varlığını kabul etmiş fakat dini bir kitap olamayacağı hususundaki eleştirilerini *Akıl Çağı* kitabında ve *Examination of the Prophecies* başlıklı yazısında İncil’deki ayet ve anlatılara referansla açıklamıştır. O, Hristiyanlıktaki öğretilerin iki seçenekten biriyle oluştuğu fikrini taşımaktadır. Birincisi, geçmişten aktarılagelen mitolojik anlatılar, yazılı metinler ve benzeri materyal toplanmış, Kilise bunları kendi sistemine uyacak şekilde yeniden düzenleyerek kendine bir alan açmıştır.⁹³

İkinci ihtimal ise, öğreti Yahudi Hristiyanlar tarafından kaleme alınarak oluşturulmuştur. Zira Tevrat ile Yeni Ahit arasında birbiriyle irtibatlı, bir silsile olarak görünmesini sağlayan sembol ve işaretler konulmuştur.⁹⁴ Bu yolla Tanrı’nın peş peşe kitaplar gönderdiği inancı pekiştirilmiştir.

Paine Hristiyan inancındaki kutsal kitap eleştirisine, kitaba verilen isimden başlar: “Yeni Ahit”. Yani eskiden sonra yeni şeklindeki isimlendirme Tanrı’nın iradesinin değişebileceği, kararından dönebileceği ve sözünü tebdil edeceği zannını oluşturur. Tanrı’nın iradesinin değişebilir olduğunu savunmak O’nun gücünün, bilgeliğinin mükemmel derecede yetkin olmadığı, dolayısıyla yargı ve hükümlerinin de dönüşüme tabi olduğunu peşinen kabul etmektir.⁹⁵ Mutlak ilim ve kudret ile değişimin aynı anda bir kişide bulunması mümkün değildir. Bu durumda, Tanrı ya “kadir” değildir ve verdiği sözü değiştirmekten başka çaresi kalmamıştır. Yahut “alim” değildir, insanların hallerine durumlarına göre sonradan yeni şeyler söylemeye mecbur olmuştur. Değişim, cehaletin olduğu yerde var olabilir. Tanrı’nın değişmesi, O’nda değişiklik olması düşünülemez. Ayrıca Tanrı maddeyle ilgili yasalarda, bilimsel esasları oluşturan sabitelerde değişikliğe gitmezken, insan hakkındaki sözlerinde değişiklik olduğunu iddia etmek tutarsızlıktır.

Paine’in İncil’e yönelik eleştirilerini açıklamadan önce konumuzla alakasından ötürü kısaca Hristiyan inanışında İncil (Euaggelion)’in yazım serüvenini aktaracağız.

⁹² Thomas Paine, “Age of The Reason Letters” (Çevrimiçi)
<http://thomaspaine.org/essays/religion/age-of-reason-letters.html> 20 Aralık 2020.

⁹³ Paine, **a.g.e.**, s.14.

⁹⁴ **A.e.**, s.156.

⁹⁵ **A.e.**, s.175.

2.6.4. İncil'in Yazım Süreci Kritiği

Hristiyan öğretisine göre İsa Tanrı'nın bedenlenmiş halidir. Bu sebeple o vahyin ta kendisidir, onun her hali bir vahiydir. Bu sebeple İsa özel olarak bir kitap kaleme almamıştır. İncil'i yalnızca tebliğ etmiş, havarilerine de onu yayma görevini vermiştir. Havariler İsa'nın göğsü urucundan on gün sonra, kutsal ruhun üzerlerine indiği kabul edilen günden itibaren tebliğ vazifesini yerine getirmeye başlamışlardır. İsa'yı görenler azalmaya ve Hristiyan inancı farklı coğrafyalara yayılmaya başladığında İncil'in yazılması zaruret haline gelmiştir. Takriben kırk yıl boyunca geleneklerle, vaazlarla, şifahi yollarla nakledilen mesaj bundan sonra yazıya geçirilerek insanlara aktarılmıştır. Hristiyanlar, bu yazım sırasında Kutsal Ruhun, Rabbin yanılmaz iradesi olarak orada hazır bulunduğu ve yazarlara mesajı eksiksiz bir biçimde ilham ettiğine inanırlar. Her bir yazar kendine ulaşan malumatı, bulunduğu ortamın ihtiyaçlarına göre düzenlemiş, kişisel üslubunu yansıtarak kitabını oluşturmuştur.⁹⁶ Luka kitabının 1. bölüm 1-4. ayetlerde yazım faaliyetleri şu şekilde ifade edilmiştir: “1-3 Sayın Teofilos, Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir. Nitekim başlangıçtan beri bu olayların görgü tanığı ve Tanrı sözünün hizmetkârı olanlar bunları bize iletmışlerdir. Ben de tüm bu olayları ta başından özenle araştırmış biri olarak bunları sana sırasıyla yazmayı uygun gördüm. 4-Öyle ki, sana verilen bilgilerin doğruluğunu bilesin.”

Yukarıda bu İncillerin bazıları kişisel notlar şeklindeyken bazıları da cemaati irşad amacı gütmekteydi. Öğretilerin bir sisteme göre derlenmemesi birbirinden farklı rivayetler içeren çok sayıda İncil'in ortaya çıkmasına neden oldu. İnanış ve uygulamalardaki farklılıkların nihayete erdirilmesi için miladi ikinci yüzyılın sonlarından itibaren dört İncil esas kabul edildi. Paine bu seçim sırasında İncil'i oluşturan kitapların “oylama” yoluyla seçilmesi düşüncesini eleştirmektedir. Sistemi tasarlayan kilise, oylama ile hangi kitabın Tanrı kelamı olduğuna, hangisinin apokrif olduğuna karar verdi. Şayet oylamaya katılan kişiler şu anda kutsal kabul edilen

⁹⁶ Ömer Faruk Harman, “İncil”, **DİA**, C.XXII, 2000, s.271.

kitaplar için değil de başka kitaplar lehinde oy vermiş olsalardı Hristiyan dininin müntesipleri başka şeylere inanıyor ve ona göre yaşıyor olacaktı.⁹⁷ Böyle bir inanç Tanrı'dan geldiğine inanılan sözlerin ciddiyet ve önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Tanrı kendi adına söz söylemiş, ardından o sözünü değiştirmiş, sonrasında da insanların oylayarak seçim yapacakları bir konuma düşmüştür.

Paine'e göre İncil'in yazarlarıyla ilgili bir belirsizlik söz konusudur. Bölümlerin kişi adı taşımasına rağmen söz konusu kısmın adını aldığı kişi tarafından yazılıp yazılmadığı bilinmemektedir. Tevrat'ta olduğu gibi burada da yazarlar konusunda bir karışıklık ve bilinmezlik hali vardır. Benzer şekilde, kitabın orijinal dilinin ne olduğu meçhuldür. Yanı sıra anlatıya dayalı ilk dört kitabın içeriklerinde tek bir konu hakkında başka başka rivayetler mevcuttur. Yahut kitaplardan bir-ikisinde geçen konular diğerlerinde sessizlikle karşılanmış, konuyla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Bu kadar çok bilinmeyenli bir denklem ile doğruya ulaşmak zorken bu çelişkili ifadelerin tek bir kaynaktan vahyolunduğuna inanmak safdillik olur. Esasen, bir anlatıdaki parçaların uyumlu olması anlatının doğruluğunu ispatlamaz. Ancak parçalar arasındaki tutarsızlık bütünün yanlışlığına işaret eder. Bu sebeple Paine, kitaplarda zikredilen tüm konularda aynı şeyler söylenmiş olsaydı yine de İncil'in doğruluğunun kanıtlanmayacağı fikrindedir. Ona göre başka delillerle açıklanıncaya dek, yazarlarının kasten insanları yanlış yönlendirme hususunda birleşerek öğretiyi üretmediklerinden emin olmak gerekir.

Düşünüre göre, İncil'deki tüm bölümler İsa'dan sonra kaleme alınmıştır. İsa, insanları yeni bir dine çağırmak ve öğretisini yaymak niyetinde ise İncil'in doktrinlerini niçin kendisi hayattayken yazıp, yazdırmadığı bir soru işareti olarak durmaktadır. İncil öğretisini incelemeye başladığımızda ise İsa'ya dair birbiriyle çelişkili anekdotlar ve onunla ilgisi olmayan olaylarla karşılaşılır. Bu ihtilaflardan biri İsa'nın soy ağacına dair listedir. Luka ve Markos kitaplarının farklı bölümlerinde yer verilen iki liste birbiriyle kıyaslandığında aralarında önemli ölçüde farklılıkların olduğu görülür. Sayı olarak Matta (1/1-17) yirmi sekiz kişiden oluşan bir soyağacı listesi verirken Luka'da (3/23-38) kırk üç kişilik bir liste vardır. Listelerde geçen

⁹⁷ Paine, *Akıl Çağı*, s.15.

isimler birbirini tutmamakta, her iki listede yer alan isimlerde ise sıralamada sırasında karışıklık bulunmaktadır. Farklı ifadeleri aynı anda doğru kabul etmek mümkün olmadığından bu durum insanda şüphe uyandırmaktadır. Vahiy olduğu ifade edilen bir söze bir mevzuda güven sarsılırsa diğer meselelerde ona itimat etmek için zemin kaybolur. Vahiyle ilham edildiğine inanılan bu kitaplarda yalnızca bir soy ağacı üzerinde bile kararlılığın olmaması bunlara başka konularda inanmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi iki liste birbiriyle uyumlu olsaydı yine de onun bir amaç doğrultusunda oluşturulduğu düşünülebilirdi. Ancak ayrılık noktaları arttığında ve ikisinden birini ötekine tercih edecek bir dayanak olmadığından her iki kitap da güvenini yitirir. Zira hakikat yegânedir ve onda çelişki olması düşünülemez.

2.7. İsa'nın Göğe Yükselmesi Eleştirisi

Paine göre; İsa hayattayken kendisiyle, ailesiyle veya farklı bir konuyla ilgili herhangi bir şey kaleme almamıştır. O'nun hayatına dair bilgiyi, kendisinin tek kelimesini yazmadığı; *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* isimli Hristiyan inanışında, ilahi kabul edilen kitaplarda buluruz. Paine'e göre bunlar, onun hayatıyla ilgili bulanık ve karmaşık hikayelerdir. Hikayelerin arasında da boşluklar vardır. Mesela İsa çocukluğunda ne yaptı, eğitim aldı mı, gençliğinde nasıl biriydi, nerelerde yaşadı gibi uzayıp giden soruların cevabı muammadır. Yukarıda zikredilen kitaplarda İsa'nın dini liderliğinin yaklaşık on sekiz ay kadar sürdüğü ifade edilir. Liderliği sırasında da havarileriyle toplantılarını gizlilikle yerine getirmiştir. Dolayısıyla hayatı çok fazla bilinmeyenlerle doludur. Bu durum, onun yaşamını çarpıtılmaya, istenilen biçimde şekillendirilmeye açık hale getirir. Paine; İsa peygamberlik iddiasıyla herhangi bir öğreti oluşturmayı isteseydi bunu kendisi hayattayken yapacağını düşünmektedir. Ortaya attığı görüşün prensiplerini yazıp yazdırması ve bunların yayılması için çabalaması gerekirdi. Ancak o hayatındayken böyle bir şeye kalkışmamıştır. Onun adı

kullanılarak neşredilen tüm esas ve eserler ise İsa'nın ölümünün ardından oluşturulmuştur.⁹⁸

2.7.1. Meryem

İncil'de İsa'nın hayatına dair anlatılan Meryem'in lekesiz gebelik hikayesi en ihtilafli konulardan biridir. *Matta*'ya göre meleğin Yusuf'a, *Luka*'ya göre Meryem'e tezahür ettiğine inanılır. Diğer kitaplarda ise konuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Paine bu iki kişiden başkasının şahit gösterilmediği anlatıyı hem ifadedeki çelişki hem de vuku bulma biçimi sebebiyle şaibeli bulur. Günümüzde benzer bir iddiayla ortaya çıkan bir kişinin iddiasına inanmak olası değildir. O halde hiç görmediğimiz, tanımadığımız birinin iddiasını doğru saymak hatta onun bu sözünü inanç esası olarak kabul etmek mümkün değildir.⁹⁹

Matta kitabı 2. bölüm 16. ayette Kral Hirodes'in Beytlehem'de bulunan iki ve yaşından küçük tüm erkek çocukları öldürttüğü ifade edilir. Yusuf Rab'bin meleğinden aldığı haberle İsa'yı ve annesini Mısır'a kaçırarak onları bu kıyımdan kurtarır.¹⁰⁰ Ancak İsa'nın yaşıtı olup onunla aynı coğrafyada yaşayan Vaftizci Yuhanna herhangi bir yere kaçırılıp saklanmamış olmasına rağmen tıpkı İsa gibi hayatta kalmıştır. Bebek katliamı yapıldı denilen bir zaman ve mekândan bir bebek sağ çıkmıştır. Bu, kutsal kitapta haber verilen katliamın sahiden yapıldığına dair bir şüphe sebebidir. Anlatı, tarihi vaka ile örtüşmediği gibi Kutsal kitapta tarihle uyuşmayan başka örneklere de rastlanmaktadır.

⁹⁸ Paine, *Akıl Çağı*, s. 20.

⁹⁹ Paine, *Akıl Çağı*, s.139.

¹⁰⁰ *Matta* 2/13-16.

2.7.2. Çarmıh

Hristiyan alemi için çok mühim bir konu olan çarmıha gerilme olayında dahi dört kitap arasında mutabakat yoktur. Çarmıha gerilme sırasında neler yaşandığı, çarmıhtaki İsa'nın üzerindeki notta tam olarak ne yazdığı, İsa'nın kısa süreli ölümünün ardından dirildiğinde kimlerin orada hazır bulunduğu gibi konularda söylem ayrılığı vardır. Örneğin İsa'nın çarmıhta ruhunu verdiği anda gerçekleşenler hakkında *Matta* kitabı 27. bölümde 51-53. ayetlerde oldukça çarpıcı ayrıntılara yer verilmiştir: “⁵¹O anda tapınaktaki perde yukarıdan aşağıya dek yırtılarak ikiye bölündü. Yer sarsıldı, kayalar yarıldı. ⁵²Mezarlar açıldı, ölmüş olan birçok kutsal kişinin cesetleri dirildi. ⁵³Bunlar mezarlarından çıkıp İsa'nın dirilişinden sonra kutsal kente girdiler ve birçok kimseye göründüler.” *Markos* ve *Luka*'da tapınaktaki perdenin yırtılmasına bir cümle ile atıf varsa da depremlere, kayalara, mezarların yarıp azizlerin dirilmesine değinilmemiştir. Deprem normal kabul edilse de diğer konularla ilgili gerek diğer üç kitapta gerekse dönemin tarihçilerinden aktarılan metinlerde bu olağanüstü hadisenin ayrıntılarının yer almasını beklemek, gerçekleştiği ifade edilen olaya göre çok değildir. Paine bu beklentisinin ardından sorgulamasını sürdürür. *Matta* kitabına hitaben; ölümden sonra hayata dönen azizlerle ilgili olarak şunları sorar: Bu azizler kimlerdir, onları kim görmüştür, bu ziyaretin ardından ne yaptılar, ailelerine mi döndüler, diri diri mezara mı gömüldüler, tekrar mı öldüler kabilinden sorularla iddianın alanını genişletir. Bu anlatının da bir söylenceden ibaret olduğunu ortaya koymaya çalışır.¹⁰¹

İsa'nın göğe yükselmesi hakkındaki tüm çelişkilere rağmen dört yazarın uyuştugu tek bir durum vardır: İsa'nın dirilişinin büyük bir gizlilikle gerçekleşmiş olması. Bir insanın Tanrı'nın oğlu oluşunu kabul edip makul bir şekilde açıklamak mümkün değildir. İsa insanları bu fikre inandırma amacıyla ise diriliş hadisesinin en azından onu çarmıhta gören kişiler tarafından görülüp bilinmesi gerekirdi. Aksi halde sadece yazarların aktarabileceği kadar kişinin şahitliği ile gerçekleşen bu sırrın bir açıklaması olmalıdır. Paine, bu olayın halkın tanıklığında gerçekleştiğini ifade etmek İncil yazarlarını ön plana çıkaracağını düşünür. Halk görmediği bir şey hakkında şahit

¹⁰¹ Paine, *Akıl Çağı*, s.141.

tutulduğu için konuyla ilgili yazarları sorgulayabilir. Bundan kaçınmak ve göz önünde bulunmamak için dirilişin pek az kimse tarafından müşahade edildiği şeklinde bir tercihte bulunmuşlardır.

Sonuç olarak kitaplarda bulunan çelişkiler Paine’i şu düşünceye sevk etmiştir: İncil’in yazarları olarak kabul edilen kişiler, olaylara bizzat şahitlik etmemişlerdir. Şayet böyle olmasa bu kadar ihtilafın ortaya çıkması mümkün olmazdı. Benzer şekilde yazarlar yazım sürecinde temas halinde olmamış, herkes bireysel olarak çalışmasını tamamlamıştır. Dört kitabın bir bütün halinde İncil ismiyle ortaya çıkması en erken İsa’dan sonra 300 yıllarına¹⁰² tarihlendirilmiştir. Bu zaman zarfında *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* kitaplarının hangi yıllarda yazıldığı kesin değildir. İlk dönemlerde yazı için kullanılan malzemenin dayanıksız ve çabuk bozulabilen maddelerden olması nedeniyle Hristiyan dünyasının elinde İncil’e dair orijinal metinler bulunmamaktadır. İlk metinler bulunsaydı bile onların kime ait olduğunu kanıtlamak imkânsız olacaktı. XV. yüzyılda matbaa tam anlamıyla icat edilene dek kitaplar istinsah usulüyle çoğaltılmaya devam etti. İstinsah metodu metinde değişiklik yapılma riskini beraberinde getirmiştir. Bir yazıcının hatayla veya kasıtlı olarak özgün metinde değişiklik yapması muhtemel ve çok kolaydır. Ancak sonradan bu hatayı tespit edip düzeltmek neredeyse mümkün olmayacak denli zordur. Matbaa kullanılmaya başladıktan sonra dahi metinlerde karışıklıklar olabilmektedir. Kutsal kitabı oluşturan metinlerin yazım ve çoğaltılması için geçen uzun sürede olması muhtemel hatalarla kitapların dönüşebileceği noktayı tahmin etmek mümkün değildir.¹⁰³

2.7.3. Oğul İsa Reddiyesi

Paine’e göre İsa yalnızca iyi biriydi. Yahudi ırkına müntesip Musevi bir toplumda doğmuştu. Dönemindeki sıradan bir insan gibi ömür sürmüştü. İnsanlara

¹⁰² Paine Yeni Atik’in bir kitap halinde bir araya getirilmesini İsa’dan sonra 300 yılına tarihlendirse de kaynaklardan II. asrın ilk yarısından itibaren büyük kiliselerde İncil adı verilen kitap bulunduğunu öğreniriz. Bkz.: Hikmet Tanyu, “Ahd-i Cedid”, *DİA*, C.I, 1988, s.503; Ömer Faruk Harman, “İncil”, *DİA*, C.XX, 2000, s. 274.

¹⁰³ Paine, *Akıl Çağı*, s.152.

olan sevgisinden onları iyilik yapmaya, ahlaklı davranmaya ve tek Tanrı'ya inanmaya çağırmıştı. Uyguladığı yöntem, davet ettiği ahlak; farklı kültürlerden pek çok filozofun, erdem sahibi insanların yüzyıllardır ortaya koydukları sistemlerden farkı olmayan vicdan ve iyilik temelli değerlerdi. Paine Quakerlerden aldığı ilhamla İsa'ya büyük bir saygı duymakta, eleştirilerini onun esas hüviyetine değil, çarpıtmalarla meydana getirilen köksüz karaktere ve teorisyenlerine yönelttiğini ısrarla vurgulamaktadır.

Düşünüre göre İsa'nın doğduğu çağ göz önüne alındığında, Tanrı'nın oğlu olma hikayesinin nasıl kabul gördüğünü anlamak güç değildir. O dönemde pagan mitolojisi insanlar tarafından geçerli sayılıyordu. Tanrıların insanlarla temas kurması, Tanrı'nın oğlunu bir insan suretinde dünyaya göndermesi, bir insanda Tanrısal parçaların bulunması gibi hikayeler toplumda yadsınmayacak kadar güncel ve aşındı. Tek Tanrı'ya inanan Yahudiler dışında mitoloji üretenlere karşı çıkan olmuyor, mitler herhangi bir sorgulamayla, reddiyeyle karşılaşmadan diğer insanlar arasında yayılıyordu.¹⁰⁴ Böylelikle İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak nitelenmesiyle Hristiyanlığın ilk nüveleri atılmış oluyordu.

Paine 1807'de yazdığı *An Essay on Dream* makalesinde¹⁰⁵ rüya, hayal ve gerçekliğin beyinde nasıl olduğuna dair açıklamalarını ifade ettikten sonra, İsa'nın Tanrı'nın Oğlu oluşunun bir adamın (Meryem'in nişanlısı Yusuf'un) rüyasına dayandığını iddia eder.¹⁰⁶ İlk olarak Yusuf Meryem ile olan nişanını atmaya karar verdiğinde Kutsal Ruh, Yusuf'un rüyasında ona görünerek Meryem'i eş olarak almasını, Meryem'den doğacak çocuğun Kutsal ruhtan olduğu ve bu çocuğun halkını günahattan kurtaracağını söyler. Ardından başka rüyalarda da Kutsal Ruh görünmeye devam ederek Yusuf'un Meryem ve İsa'yı Mısır'a götürüp getirmesini emreder. Rüyalar üzerinden anlatılan bu varsayımlar Yusuf'un rüyalarının Tanrı'nın otoritesine eşitlenmesiyle vahiy kategorisinde değerlendirilmesine yol açar. Başka zaman

¹⁰⁴ Paine, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁰⁵ Thomas Paine, "An Essay on Dream", (Çevrimiçi), <https://thomaspaine.org/essays/religion/an-essay-on-dream.html>, 2 Aralık 2020.

¹⁰⁶ Bkz: Matta 1:20-21.

şüpheyle yaklaşılacak bu gibi hikayeler papazların ağzından dökülmeye başladığında sorgulanması yasaklanan inanca dönüşür.¹⁰⁷

İsa'yı Tanrı'nın oğlu şeklinde vasıflandırıldığında otomatik olarak Tanrısal güç iki erkte vücut bulur. Burada, her iki Tanrı'nın da aynı sınırsız güce sahip olduğu veya faal kuvvetin ikisi arasında pay edildiğini söylemek arasında fark yoktur. Teslis başlığında ifade edildiği üzere tek bir hâkimiyetin bölünmesi de çarpılması da onu zayıflatır. Bu sebeple Paine Tanrısallığın İsa'ya atfedilmesini, ontolojik bağlamda değerlendirmekten öte mutlak kudretin zayıflaması yönüyle ele alır.

Saf ve ahlaklı bir kişi olan İsa, Hristiyan inancında birkaç role birden bürünmüş; aynı anda insan, Tanrı, Tanrı'nın oğlu ve insanlığı Adem'den kalan asli günahından arındıracak olan kurban görevi yüklenmiştir. İlk olarak İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak nitelendirilmesi hakkında Paine şöyle savunur: Tanrı; yaratıcı olarak tüm insanlığın babasıdır¹⁰⁸ ve sadece İsa değil her insan Tanrı'nın oğludur. Tanrı yarattığı her mahlukata ayrı bir özen ve ilgiyle muamele eder. Burada 'oğulluk' nesep bakımından değil, yaratılmış tüm insanlara karşı yansıyan alaka anlamında kullanılmıştır.

Paine son olarak bu konuyu nedensellik ilkesi ile açıklamaya çalışır: Herhangi bir nesne onu tasarlayıp ortaya koyan birinin varlığına kanıttır. Aynı şekilde evren Tanrı'nın varlığına işaret eden bir araçtır. Ancak Tanrı'nın eserlerinde O'nun bir oğlu olduğuna dair kanıt yoktur. O halde insan buna inanmak zorunda değildir.¹⁰⁹

2.7.4. Kefaret Doktrini Eleştirisi

Paine, kutsal kitabın kimi anonim yazarlarca yazıldığını savunmaktadır. Ancak İsa Mesih'e atfedilen kurtarıcı rolünün İncil'e ait olmadığı kanaatindedir. Ona göre bu

¹⁰⁷ Thomas Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 2 Aralık 2020.

¹⁰⁸ Paine, **Akıl Çağı**, s. 100.

¹⁰⁹ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

inancı Hristiyanlığın içinde dahil eden Roma Kilisesi'dir. İncil'de İsa'nın kurtarıcı rolünden öte aynı bedende diriltilmesine dikkat çekilmiştir.¹¹⁰ Paine kefarete doktrini hakkındaki görüşlerini anlatıya ait içsel kanıtlarla temellendirmektedir.

İsa'nın, Adem'in Tanrı'ya karşı işlediği büyük günaha kefarete olması ve Tanrı ile Ademoğlu arasında barışın kurulması için kurban olması konusunda da çelişkili durumlar vardır. Tanrı'nın kudreti, yetkinliği, günahı affetme için babanın evladını öldürmeye icbar olunma inancı, kabahat sahibinin değil de yerine bir başkasının suçun bedelini ödemesi gibi çeşitli yönlerden Tanrı'nın zatına ve ahlaki konulara dair aykırılıklar barındırmaktadır. Bu bahisler ilgili başlıkta detaylı olarak işlendiği için burada kefarete mevzusu İsa'nın hayatına dair anlatılan anekdotlar üzerinden ele alınacaktır.

İsa ahlaklı ve insani değerleri önemseyen, yaşadığı toplumun problemleri yanlarına işaret eden, onları erdemli bir yaşama davet eden bir bireydi. Ancak bulunduğu çevredeki Yahudi din adamları manevi değerlerini yitirmiş, dünyaya karşı bir tamahkarlık içinde haksızlık yapıyorlardı. İsa'nın eleştirileri zamanla insanların nezdinde yankı bulmaya başlayınca bu, din adamlarının ondan hoşlanmamasına ve hatta düşmanlık beslemelerine neden oldu. Yahudiler alimler vergi ile bağlı oldukları Roma hükümetine söz konusu tenkitleri, İsa'nın toplumu hükümete karşı başkaldırma ve ayaklanmaya kışkırtması olarak yansıtmaları üzerine Roma hükümetinin de Yahudiler gibi endişeye kapılması mümkündür. Benzer şekilde İsa'nın bağlı bulunduğu halkın Roma hükümetinin baskısından kurtulmasını arzulamış olması, bununla ilgili reformist söylevlerde bulunması da ihtimaller arasındadır. İsa'nın yaşadığı döneme baktığımızda yönetime karşı gelen suçluların çarmıha çivilenerek öldürülmesi yaygın cezalandırma adetlerindendi. Bundan ötürü Yahudi din adamlarının teşviği, Roma devletinin infazı gerçekleştirilmesiyle fazilet sahibi, yenilikçi İsa'nın çarmıhta gerilmek suretiyle ölümle cezalandırılması oldukça tabii ve mümkündür.¹¹¹ İsa'nın çarmıha gerildiğine inanmakta bir sakınca yoktur. Zira o

¹¹⁰ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

¹¹¹ Paine, **a.g.e.**, s. 10.

dönemde pek çok insan çarmıhta idam edilmiştir. Ancak İsa'nın insanoğlunun günahlarına kefarete olarak öldüğünü kanıtlamak mümkün değildir.¹¹²

Hristiyan inancında İsa Baba Tanrı'nın arzusuna tam biçimde boyun eğmiş, itaatin sembolü olarak özgür irâdesiyle çarmıha gerilerek acıyı ve ölmeyi tercih etmiştir.¹¹³ Paine bu inanışa göre İsa'nın kurban edilişini kabul etmesi ve bu hususta kendiliğinden cellatlarına teslim olması gerektiğini vurgular. Ancak anlatıya göre İsa, her ne kadar bunu önceden biliyor diye ifade edilse de öğrencilerinden birinin ihanetine uğrayana dek teslim olmamış hatta Yuhanna dışındaki Hristiyan kutsal kitaplarında ifade edildiği üzere Tanrı'ya bu acının kendinden uzaklaştırılması için yalvarmıştır.¹¹⁴ Anlatıdaki tablo ile vakıa uyuşmamaktadır. Bu tavırlar, sonucunda cennet ve Tanrısal güçler olsa bile ölümünden çekinen, acı çekmeye pek gönüllü olmayan normal bir insanın olağan tepkileridir, der Paine.

İsa'nın ölümüyle alakalı Paine şu sorgulamalarla anlatıyı irdelemeye devam eder: Tevrat'ta Adem'e elmayı yerse öleceği ifade edilmiş daha fazla ayrıntı verilmemiştir. Örneğin bu suçunun karşılığının Mesih'in kurban olması ile telafi edilebileceği; ölüm sebebinin çarmıhta gerilmek olacağı gibi bilgiler yer almamıştır. O halde cezanın asgari gerekliliği ölümdür, İsa'nın ateşli bir hastalıktan veya ayağı takılıp düştüğünde ölmesi yeterlidir. Çarmıhta ölmesi gibi bir şart bulunmamaktadır. Buradaki ikinci nokta, 'öleceksin' ibaresindeki muhatap Adem'dir ve ibarede İsa Mesih'e dair hiçbir işaret okunmamaktadır. Son olarak her kim aracılığıyla ve ne şekilde olursa olsun Tanrı'dan gelen af ve barış, insanların ölmesine engel olmalıdır. Ancak çıkarsamada varılan nokta hep aksi yöndedir.

Paine'in kefarete doktriniyle alakalı en önemli tespitlerinden biri de adalet tesis edilirken ahlakın yerine maddiyatın esas alındığına işaret etmesidir. Paine bu durumu bir örnekle açıklar: Farz edelim ki bir adamın bir kişiye borcu var. Fakat borcunu ödemeye gücü yetmiyor. Alacaklı borçluyu hapse attırmakla tehdit ettiğinde üçüncü bir kişi borçluya kefil olarak onun adına ödemeyi yapabilir. Bunda herhangi bir hak

¹¹² Paine, "Prospect Papers", (Çevrimçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

¹¹³ Yuhanna 10:18.

¹¹⁴ Matta 26:36-46; Luka 22:39-46; Markos14:32-42.

kaybı ve adaletsizlik yoktur. Bir diğerk örnekte ise adam suç işlemiştir. Suçsuz biri mücrimin yerine cezayı üstlenmeyi talep etse de ahlaki adalet masum olanı suçlunun yerine cezalandıramaz. Şayet bu uygulanırsa adalet kavramı anlamını yitirir. Artık adil bir karşılık değil rastgele uygulanan bir infaz söz konusudur.¹¹⁵

Nihayetinde İsa'nın anlatılagelen hayat öyküsünü Paine, pek çok hikayenin kolajı olarak görür. Olağanüstü doğumu desteklemek üzere normalin dışında bir diriliş ve göğeyükselme ile hikaye tamamlanmıştır: İsa çarmıhta ölmüş, aradan üç gün geçince dirilmiş ve göğeyükselmiştir. Bu kısmı yalnızca bir hikaye olarak düşünöldüğünde inanıp inanmamanın herhangi bir yaptırımını olmaz. Fakat inanılması zorunlu bir hakikat olarak dayatıldığında onun evrensel olarak kabul görmesi için ispatının dünya çapında yapılmasını gerekli görür. Herkesin bundan eşit şekilde haberdar olması gerekmektedir. Fakat Tanrı'nın oğlunun yeniden dirilmesi gibi inancın özünü oluşturan bir olay; değil insanlık, birkaç kişi dışında döneminin yaşayanları tarafından müşahade edildiğine dair bir bilgi veya şahitliğe rastlanmamıştır. Böylece hakikiliğinin tek ispatı olan kanıtı sunamadan anlatı gerçekliğini yitirmiştir.

Paine, İsa'nın ölümünü gerçekçi bulmaz. İncil'e göre İsa cuma günü çarmıhta ölmüş, pazar sabahı sağlıklı bir şekilde göğeyükselmiştir. Bu tam manasıyla ölmek değil; ölümle alay etmektir, der. Şayet otuz altı saat sonra sapasağlam dirileceğini bilse; pek çok insan, öteki tarafta ne olup bittiğini bilmek için ölümü tercih ederdi. O halde bir eğlence haline gelmiş yolculuğu liyakat sembolü olarak büyötmek gereksizdir. Paine, İsa bir Tanrı olsa ölümle ilgili bir ıstırap içinde olamaz, diye savunur. Çünkü Tanrı ölmez, bir insanın ölümü de bir kişilik ölümden fazlası değildir.¹¹⁶

¹¹⁵ Paine, **Akıl Çağı**, s. 26.

¹¹⁶ Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

2.8. Din ve Gizemin Bir Arada Bulunmayışı

Paine'e göre dünya var olduğundan beri pek çok inanç sistemi var olagelmıştır. Bunları çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bazıları insanlığa ve insani değerlere zarar verirken, bazıları ahlaken kötü olmayıp birçok açıdan iyi sayılabilir. Ancak sadece tek bir din gerçek olarak nitelendirilebilir. Kendisine 'hakikilik' atfettiğimiz bu dinin ilk şartı bütün alemde görünen Tanrı Kelamı'yla çelişkisi bulunmayan uyumlu ilkelere sahip olmasıdır.¹¹⁷ Evrendeki bu mesajları kabul etmeyen, onlarla meşgul olmayı ve araştırma yapmayı yasaklayan, içeriğinde kâinattaki öğretilere ters fikirler barındıran dinî başlıklı ideolojiler hakikatle ilişkilerinin olmadığına, bu yasaklamaları sebebiyle kendi aleyhlerinde şahitlik ederler. Esasında bu kadar gizliliğe sığınmalarına sebep olan asıl duygu ise korkudur.

Düşünüre göre evren kendi yasaları içinde hareket eder, ona dışarıdan bir müdahale yapılamaz. Evrenin varoluşundaki döngüye aksi hareket eden, onun bütünselliğine muhalif ilkeler ortaya koyanlar yalnızca uydurma bir sistem teşkil etmeye çabalar. Zira kâinattaki düzeni oluşturan her bir parça düzmece dinlerdeki tuhaflıklara işaret ederek kendi bütünlüğüyle uyuşmayan tüm öğretileri yalanlar. İnsanlar tarafından oluşturulan herhangi bir doktrin kâinata var olduğu halde kendinde olmayı müntesibinin idrakinden saklamak isteyecektir. Bunun için insanları, evrendeki sistem ve öğretileri keşfetme alanından uzak tutacaktır. Böylece insanların hakikati görerek aldandıklarını anlamalarının önüne geçilir. Yahut meydana getirilen dinin insan aklının kavrayamayacağı bir gizemle var olduğuna inandırmaya çalışacaktır. Bu durumda da akıl, aşkın hakikati anlayamayacağı için onu sorgulayamaz ve dini konular üzerinde fikir yürütemez. Böylelikle "din" sorgulanmaya muhatap olmadan varlığını devam ettirebilir.

Paine'e göre doğayla uyumlu olan gerçek dini sistemin üç konudan ayrılmış olması gerekir: Gizem, mucize, peygamberlik. Hepsinde de aşikâr olmayan, herkesin olup biteni ayan beyan görmesine mâni olan bir taraf vardır. Gizin olduğu yerde gerçeği sorgulamak ve araştırmak mümkün değildir. Bu sebeple gizliliğin olduğu tüm

¹¹⁷ Paine, **Akıl Çağı**, s. 54.

alanlar manipölasyona açıktır. Söz konusu zafiyeti defetmenin tek yolu gizeme yer vermemektir. Varlık, henüz sistemsel olarak tüm yönleri ile kavranmadığı için eşyada gizemin bir biçimde var olduğu söylenecek olursa Paine açıkça şunu savunur. Henüz kâinattaki objeler tek tek çözümlenmemiş olsa da genel olarak sistemin işleyiş kuralları net ve kesindir. Dolayısıyla olgular gizem olmaktan çıkmıştır. Sistemin çalışma prensibi, hangi müdahalenin nasıl sonuç vereceği, istenen fayda için kullanılması gereken yöntemleri bilinmektedir. Kısaca ihtiyaç doğrultusunda lazım olan bilgiye ulaşılmıştır. Hakkında bilginin olmadığı kısım; Tanrı'nın bunca varlığı yaratıp tüm evreni ne şekilde kaim kıldığıdır. Bunu bilip bilmemenin bir önemi yoktur, çünkü o insanoğlunun gücünü aşmakta, uygulama sahasının dışında kalmaktadır.¹¹⁸

Hakikati vaat eden dini ve etik öğretilerde gizemin olması kabul edilemezdir. Hakikat gizemle örtüşemeyecek saflıkta yekpare bir bütündür. Gizemin içinde yalan veya şüphe bulunabilir. Gerçeklikte gizemin bulunması gündüzün içinde gecenin var olması gibi muhaldir. Meydana gelmesi durumunda gerçeklik, gerçek olma sıfatını kaybeder. Hangi bölümünün 'asıl' olduğu kestirilemeyen bir efsaneye dönüşür.

Tanrı'ya karşı inanç ve ahlaki yükümlülükleri barındıran din; mistik ve gizemli özellikler taşıyamaz. Din, her insanın bireysel olarak bulması ve hayata geçirmesi gereken sistemdir. Bu sebeple herkesin kavramasına olanak sağlayacak şekilde açık ve anlaşılır olmalıdır. Akıl sahibi her kişi tarafından kâinatı ve mesajlarını tefekkür yoluyla öğrenilir. Herhangi bir bilginin öğrenilmesi gibi dini öğrenmek mümkün değildir. Dolayısıyla her birey kendi din yolculuğunda karşılaştığı şeyler üzerinde derinlemesine düşünerek, evrenle ilgili bilgilerinden hareketle inancını oluşturur. Hayatını bu inanç doğrultusunda idame ettirir.¹¹⁹

¹¹⁸ Paine, **Akıl Çağı**, s. 55.

¹¹⁹ Paine, **a.g.e.**, s. 56.

2.8.1. Peygamberlik Eleştirisi

Kitab-ı Mukaddes göz önünde bulundurulduğunda peygamberlik; Tanrı'nın, irade ve buyruklarını bildirmesi amacıyla bazen İsrail halkına bazen de diğer milletlere elçi olarak bir kişiyi seçip görevlendirmesi, şeklinde tanımlanabilir. Paine ise peygamberliğin ilk kullanıldığındaki anlamını şairlik ile özdeşleştirir. O, Kutsal Kitaptaki peygamber anlayışını şöyle tanımlar: Peygamberler şiir yazan ve nefesli çalgı, lir, zil gibi enstrümanlar ile şiirlerini seslendiren kişilerdir. Eserlerini düzgün şekilde icra edenler iyi peygamber, kendine ait bölümü güzel bir biçimde icra edemeyenler ise kötü peygamberdir. Örneğin Davut iyi lir çalıp ve müzikle ilgilendiği için peygamberler arasında özel bir konuma sahipken; İbrahim, İshak ve Yakup'un müzik söylediklerine dair Kutsal Kitapta herhangi bir kayıt bulunmadığı için onların peygamber olarak adlandırılmayacağını düşünür. Ancak kitapta yer verilen ilk anlam zamanla evrilmiştir.¹²⁰ Kutsal Kitap'ta Tanrı ile irtibat halinde olan kimselere kâhin¹²¹ denilmeye başlanmıştır.

Tanrı ile iletişim kuran peygamberlik geleceği bilmek üzerine odaklı bir inanç haline gelmiştir. Bundan sonra peygamber gelecekte haber veren kimsedir.¹²² Peygamberin verdiği haber yanlış çıkmışsa, müntesipleri gelecekle ilgili söz konusu haberi gerçeklik ile uyumlu hale getirmeye çalışır. Şayet söylenen ile var olan iki ayrı uçta ise Tanrı'nın planlarından vazgeçtiğini iddia ederler. Zira bu söyleme göre Tanrı yanlış tercihlerde bulunsa bile bir peygamber hata etmez.¹²³ Paine ise Tanrı'nın mükemmel olduğunu, asla kusurlu bir iş yapmayacağına inanır. Bir peygamber gerçekten Tanrı tarafından gönderildi ise verdiği haberlerin açık ve anlaşılır olması, sözlerinin aynen ifade edildiği şekilde meydana gelmesi gerektiğini savunur. Yorumu ihtiyaç duyan, ardından meydana gelen vakıayla tutarsız sözlerin ancak Tanrı'ya karşı saygısızlık olacağını ve Tanrı'nın da insanlarla asla alay etmeyecek kadar yüce, bu tip bir eylemden beri olduğunu savunur.

¹²⁰ A.e., s. 20.

¹²¹ Bkz.: 1.Samuel 9:9

¹²² Paine, a.g.e., s. 61.

¹²³ A.e., s. 116.

Kitab-ı Mukaddes'te tarif edilen peygamberler de buradaki özellikleri taşıdığı için, tıpkı kitabın kendisi veya içindeki mucizeler gibi amaca hizmet etmemektedir. Tıpkı vahiy aldığı söylenildiğinde bunun gerçek olup olmadığını, bir mucize ortaya koyduğunda bunun doğanın içinde yer alan bir şey mi, yoksa gerçekten harikulade bir olay mı olduğu asla bilinmeyeceği gibi, peygamberliğini iddia eden kişinin Tanrı'nın gerçekten elçisi olup olmadığını test etmek de mümkün değildir. Şayet peygamber olduğunu iddia eden kişinin sözlerinin, hayattaki pek çok olaydan biri olarak gelecekte ortaya çıkması halinde ise bunu; gerçekte bilip bilmediği, tahmin sonucu veya rastlantı olup olmadığı ölçülüp kavranamaz. Böylesi denetlemenin mümkün olmadığı durumlar içinde peygamberlik fuzulidir. Bunun gibi netameli konularda baskı altında kalmamak için taviz vermemek gerekir. Peygamber, mucize gibi inanışlar efsanevi yollarla oluşturulmuştur. İnsanoğlu bu araçlarla hakikati aldatmacaya, inancı da kendi amaçlarına hizmet eden ticari bir sermayeye dönüştürmüştür. İnsanları iyiliğe davet etme mazereti din tasarımcılarını vicdan azabından kurtarıırken, elde ettiği sükse bir başkasının da bu eyleme tevessül etmesine cesaret vermiştir.¹²⁴

Tanrı, her an vahyini insanlara indirmekte olduğundan ne vahyin gönderilmesine ne de onu taşıyacak bir elçiye ihtiyacı vardır. Vahiy başlığında ifade edildiği gibi Tanrı kelimasının mutlak, kesintisiz, zaman ve mekândan bağımsız olabilmesinin tek yolu bunun bu gibi araçlardan azade olmasıdır. Tanrısal mesajın ulaşması için bir peygamber görevlendirildiğinde, vahiy o insanın hayatıyla birlikte sınırlanmış olur. Pratik olarak verilen vahyin aynı anda Dünyada yaşayan tüm insanlara ulaştırılması imkânsızdır. Vahyin iletimi sırasında araya giren her insan, konuşulan dil, yapılan tercümeler ve daha pek çok etken Tanrı kelimasını özünden koparacaktır. Söz konusu Peygamber öldüğünde de Tanrı mesajlarını iletmek için ya yeni bir insan gönderecektir ya da insanoğluyla iletişimi sona erecektir. Oysaki bir peygamber aramadan her insan, doğrudan kendi olarak Tanrı'nın evrene yazdığı kelimasını anlamaya çalışırsa istediği an ona erişebilecek, aracısız olarak iletişim kurabilecek, var olduğu tüm zamanlar boyunca hayatını onunla idame ettirebilecektir.

¹²⁴ Paine, **Akıl Çağı**, s. 62.

2.8.2. Mucize Eleştirisi

Mucize lugatte; inanılması, anlaşılması, açıklanması çok güç olan, akla sığmayan, akıl almaz iş ve durum¹²⁵ anlamına gelir. İçinde bir parça gizem taşımaktadır. Ne kadar üzerinde düşünülse, araştırma yapılsa da akılla kavranabilecek makul bir açıklaması yoktur. Mucizeler genellikle dini ve karizmatik liderlerin elinde oluşan mucizeler vehbi veya kesbi olarak elde edilirler. Genellikle sonucunda bir fayda oluşan mucizeler, kendisinden meydana geldiği kişinin doğruluğuna işaret eder.¹²⁶

Aleme bakıldığında bir sistem ve düzen içinde yaratılmış, insanın aklını kullanarak bütünün parçaları arasındaki prensipleri anlamasına fırsat verilmiştir. Evreni apaçık ve anlaşılır kılan Tanrı, varlığını neden olağandışı ve anlaşılmaz olan mucizeler ile ispat etmek durumundadır? Dini inanışlardaki mucizelerin sebebi nedir? İnsanoğlu Tanrı'nın kâinatı yaratmasındaki yasalara, evrendeki ahenkli sisteme aykırı hareket edip, politik veya dini nedenlerle kendince insan kavrayışını aşan dini sistemler kurduğunda çevresinden gelebilecek tüm sorgulama ve spekülasyonların önüne geçecek bir şeyin eksikliği duydu. Açığa çıkan ihtiyaç gizem ile karşılandı, gerçek ile sahte olan aynı gizem perdesiyle örtüldü. Karşılaşılan her şeyde bizim için bir gizem bulunduğu söylenerek normalleştirildi.

Her şeyde bir gizem olduğu kabul edilirse buna göre her şey bir mucizedir. Mucizelerden biri diğerinden üstün değildir. Bir fil ile sinekten; bir yıldız küçük bir hücreden daha mucizevi değildir. Tanrı için birinin yaratılması ötekinden daha zor veya kolay değildir. Bu şekilde düşünüldüğünde tüm yaratıklar birer mucizedir. İnsanın güç ve yetenekleri karşısında Tanrı'nın kudreti olağanüstüdür. Tanrı'nın nüfuzu ile olaylara bakıldığında ise mucize olarak nitelenemez.

Doğanın hareketine bakıldığında bazı yasaların olduğunu tespit edilir. Mucizeler ilk bakışta bu yasaların aksine oluşumlardır. Doğanın tüm yasaları keşfedilip olguların hepsi bilinmeden mucize denilen olayların doğanın yasaları içinde mi yoksa bu yasaların dışında ve onlara aykırı olarak mı meydana geldiğine karar

¹²⁵ İlhan Ayverdi, "Mucize", **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C.II, 2011, s. 2135.

¹²⁶ Salime Leyla Gürkan, "Mucize", **DİA**, C. XXX, 2005, s. 352-356.

verilemez. Örneğin manyetizma hakkında bilgilerimiz olmasa, demir veya çeliğin arada herhangi görünen bir taşıyıcı olmaksızın hareket etmesi mucize sayılabilirdi. Konuyla ilgili bilgiye sahip olmayan kişiler için doğadaki kimi olaylar, yapılan bazı deneyler mucize olarak değerlendirilebilir. Ayrıca el çabukluğu ve anlaşılmaz bir dil kullanan, kurguya dayalı, duyuyu şaşırtma amaçlı gösteriler de mucize olarak addedilebilir. Doğa ve sanatın etki alanı tam olarak belirlenmeden mucizenin kriterlerini belirlemek olanaksızdır.¹²⁷ Gerçek ile sahte olan birbirine benzemekte, görülen şeyler bile yanılsamaya yol açıp şüphe uyandırmakta ise bu araçlarla takviye edilen bir doktrin de kuşkuya yol açmaktadır. Tanrı'nın böylesi zayıf bir kanıt ile hakikati açıklaması tutarsızlığa neden olmaktadır. Benzer şekilde akıl yürüterek çözilemeyen durumlarda mucizelerin var olduğuna inanmak ise insan üzerinde bir baskının oluşmasına yol açmaktadır.¹²⁸

Mucize, insanların çoğu tarafından kabul görse dahi güvenilir nitelikler barındırmayan bir delil olarak kalacaktır. İlk zaafiyeti bir gösteriye ihtiyaç duymasıdır. Gösteriyi sunan biri ve seyirci olmadan mucize kendi başına var olamaz. Mucizenin insanlardan ve evrenin işleyişinden bağımsız olduğu düşünülürse; doğanın kendi sisteminin dışına çıkarak bunu gerçekleştirebileceğini itiraf etmek gerekir. Bu durumda, bir kişi bir mucizeye tanıklık ettiğini söylediğinde akla gelmesi en tabii soru şudur: Mucizenin var olması için tabiatın kendi sisteminin dışında hareket etmesi mi, yoksa muhatabın asılsız bir şeyi haber veriyor olması mı daha muhtemel? Doğanın, yasalarını çiğnediğine pek tanık olunmasa da insanların kimi nedenlerle bazı şeyleri olduğundan farklı ifade ettiğine çokça rastlanabilir. Ayrıca mucizelere inandığını söyleyen kişiler mucizenin bizatihi varlığına değil, onu kendilerine aktaran kimseye itimat etmektedirler.

Paine mucize hakkında kendi üzerinden şöyle bir misal verir: Paine, Akıl Çağı kitabını yazmaya başladığında gökten inen bir elin tuttuğu kalemle kitaptaki her kelimeyi Paine yerine yazdığını iddia etse ona kim inanır? Hiç kimse. Eğer bu olay gerçek olsaydı ne buna inanan bulunurdu ne de Paine iddiasını kanıtlayabilirdi. Sonuçta mucize hakikat bile olsa yalan ile aynı kaderi paylaşır. Mucizenin hakikati

¹²⁷ Paine, **a.g.e.**, s. 57.

¹²⁸ **A.e.**, s. 58.

ortaya koymak ve iddiacının doğruluğunu ispatlamak üzere gerçekleştiğine inanılırken Tanrı'nın, amacını gerçekleştiremeyecek vasıtalar yarattığını varsaymak mucizeler gerçek olsa da tutarsızlığı devam eder.

Tanrı'nın kudreti karşısında iddia edilen mucizeleri yaratmak pek kolaydır. Fakat yaratıcının, kendini tanıtmak veya ispatlamak için bunlara ihtiyacı yoktur. Var olan lem O'nun güç ve iradesini ortaya koymak için fazlasıyla yeterlidir. Bir şeyi muntazam halde istikrarla ve aralıksız yapıyor olmak daha olağanüstü bir iktidarı ifade eder. Akla ve doğaya mugayir anlatılar Tanrı'nın itibarını zedelemektedir.¹²⁹

Temelinde mucizeler olan bir dine inanmak, mucizesi olmayan bir ahlaki inancı benimsemekten daha zordur. Mucize bir an var olur, sonrasında Tanrı'nın gönderdiği kabulüyle anlatıcılar tarafından başka insanlara ulaşarak inanç halini alır. Ahlaki prensipler ise evrenseldir. Tanrı'nın bize sunduğu evrenden insanlar arasındaki ilişkilere dek hayatın her alanında varlığını hissettirir. Gerçek, mevcudiyetini ispatlamak için birilerinin onu desteklemesine ve onaylamasına ihtiyaç duymaz. Mucizenin aksine gerçek, kendi başına kaldığında bile var olmaya devam eder.¹³⁰

¹²⁹ A.e., s. 59.

¹³⁰ A.e., s. 61.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PAINE’NİN DEİZM SAVUNUSU

3.1. Doğal Din

Paine, ‘doğal din’ tabirinin kilise tarafından türetildiğini düşünmektedir. Din hakkında Tanrı’nın gücü, bilgeliği, tüm yaratma sanatıyla ortaya koyduğu evren dışında bir kanıt bulmak mümkün değildir. Ancak kilisenin ortaya koyduğu din anlayışındaki sözlerin temeli yoktur: Tanrı’nın bir ulusu kayırarak sadece ona bilgiyi vereceğini, diğerlerini mahrum bırakacağını ve ardından bilgisizlikleri nedeniyle öteki toplumları lanetleyeceğini kabul etmek için makul bir gerekçe yoktur. Paine’e göre güneş nasıl tüm dünyaya ışıklarını saçıyorsa Tanrı’da tüm insanlara evreni yaratmasındaki eserlerini okumak için akıl ve duyumsama yetileri vererek herkese bunu yolunu açmıştır.

‘Doğal din’ terimi kelime olarak yapay dinin zıttıdır. Fakat Paine için yapay olma ihtimalinden başka bir şey de çağrıştırmamaktadır. İnsanın bir kişiye vahyedildiği söylenen dinin yapay olup olmadığına emin olması imkânsızdır. Zira bir insan bir kitap yazarak bunu Tanrı’ya atfedebilir. Bu nedenle kendisini; ilahi, doğal veya vahyedilmiş olarak tanıtan her dinin yapay olma şüphesi de yanı sıra mevcuttur. Tüm bu nedenlerle evrensel yaratılış dışında dine yapılabilecek tüm atıflar suni ve insan icadıdır. O, her konuda olduğu gibi din’de mükemmelliğin de basitlikle mümkün olduğuna inanmaktadır.¹³¹

¹³¹ Paine, “Prospect Papers” (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

3.2. Hristiyan Ahlak İlişkisi

Vicdanın ilkeleri toplumu bir araya getirirken onsuz toplum varlığını sürdüremez. Kutsal kitaplarda bulunan vicdan ve adalete ters söylemler toplumun temellerini sarstığı gibi Tanrı'ya dair yanlış bir inancın oluşmasına yol açmaktadır. Paine'in bu konudaki örneklerini 'Vahiy Eleştirisi', 'İncil Eleştirisi' ve 'Tevrat Eleştirisi' başlıklarında izah etmiştik. Bunlara ilaveten *Matta* kitabı 3. bölüm 39. ayeti ele alalım: “*Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin.*” Paine bu sözün erdem değil anlamsız bir sahtelik barındırdığını söyler. Verilen zarara karşılık olarak sevgi göstermek o hatayı beslemek ve ödüllendirmektedir.¹³²

Deizm öğretisinde ahlak Tanrı'yı örnek alma üzerinden inşa edilir. Tanrı, insanları hoş gördüğü için insanlar da O'nun hoşgörüsünü taklit eder. Ancak söz konusu ayet kabul edildiğinde iyiliğin kötülükten kaynaklandığı görülür. Yaratıcının hoşgörüsü, insanın iyi olması kadar kötülüğünden de kaynaklandığı anlamı çıkarılabılır.¹³³

Dindar görünen bir kişi inanmadığı halde menfaat uğruna asılsız bilgiyi, dinî bir hakikat olarak anlatmaya başladığında toplumsal ahlakın bozulmasındaki en büyük adım atılmış olur. Bu sebeple Paine din ile ahlakı iç içe kabul eder. İnançsızlığı tanımlarken; iman edip-etmemekten öte iki yüzlü davranarak inanmamasına rağmen tasdik ediyor görünmeyi de inkâr ile bir tutar. Ona göre dürüstlüğü kaybolduğu bir ortam her türlü suça açık hale gelir. Sahtelikle yapılandırılmış dini bir sistemde ahlakın saf ve bakir kalamayacağı aşîkârdır. Hristiyanlıkta olduğu gibi henüz öğretisinin oluşumunda ahlaki değerlere muhalif hareket eden dini bir sistem, kendi eylemlerini inananlarına tavsiye edemeyeceğinden, daima kendisiyle çelişik kalmaya mecburdur.¹³⁴ Böyle bir öğretinin; kendi ahlaki zafiyetini kapatmak, müntesiplerinin bağlarını sarsmamak, öğretilerindeki çelişkilerin fark edilmesini engellemek amacıyla yapılacak ilk şey, inananlarının farklı kaynaklardan bilgi edinmelerine mâni olmaktır.

¹³² Paine, *Akıl Çağı*, s. 167.

¹³³ *A.e.*, s. 168.

¹³⁴ *A.e.*, s. 4.

Paine *Examination of the Prophecies* yazısında, rasyonel olarak temellendirilmemiş inanç zamanla geleneklerin bağnazlığına dönüşür, diye vurgular. Gelenek, moda veya herhangi bir akıma körü körüne bağlılık, iki yüzlülüğe yol açar. İnandığı şey hakkında bir sebebi, kendini inancına bağlayan bir nedeni olmayan insan, esasında iman etmediği şeye inanmış gibi yaşar. Kendi aklına karşı dürüstlüğünü kaybettiğinde başkalarına haksızlık etmekten rahatsızlık hissetmez. Ahlaki ilkeler, idrak alanında var olmadığı için eylemlerine de bir sınır koyamaz. Böylece dindar görünen fakat hayattaki rollerinde ihmalkâr, ilişkilerinde hile ve aldatmacanın var olduğu insan toplulukları ortaya çıkar.¹³⁵

3.3. Paine’e Göre Deizm

Paine eserlerinde deizmi tanımlarken onu saf ve tek Tanrı inancı olarak tanımlar: Milli veya evrensel olarak ortaya çıkan hemen her din Tanrı’nın görevlendirmesi veya kişinin bir biçimde kişisel aydınlanma yaşayarak, ilahi gerçeğe irtibat kurması sonucu insanlara hakikati aktarması üzerine kurgulanmıştır. Tüm bu dini inançların ilahi kabul ettikleri kutsal metinleri vardır. Hepsi Tanrı’dan gelmiştir, ilahi hakikate temas etmişlerdir, ancak aralarında bir uyum ve anlaşma yoktur. Öğretileri, Tanrı tasavvurları, ibadetleri birbirlerinden çok farklıdır. Ayrıca her biri Tanrı’nın kendileriyle olduğunu ancak öteki inançların gerçekten sapan, yanlış yolda, hakikate erişememiş olarak görüp reddederler. Bu durumda ya Tanrı hepsini kandırmış ve her birine başka şeyler haber vermiş olmalıdır ya da kendilerini Tanrı’ya yaslayan dinler, kendilerince oluşturdukları bir hayali hakikat addetmektedir. Oysa deizm duru bir Tanrı inancından oluşmaktadır. Araya herhangi bir kişi, anlatı, mucize gibi şeyler katmadan doğrudan var olan kâinat üzerinden Tanrı ile iletişim kurar. Aleme bakıldığında kusursuzluk, bilgelik, ince bir tasarım, merhamet ve cömertlikle karşılaşılır. Böylesine net bir inanç dururken diğer efsanevi hikayelerin arasında kaybolmak ne kadar makul olur? Zira dinlerin gerek kendi içlerindeki çelişkiler

¹³⁵ Paine, “Examination of the Prophecies”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/examination-of-the-prophecies.html> 20 Aralık 2020.

gerekse birbirleriyle olan çekişmeler insanın kafasında karışıklığa yol açar. Bu karmaşık hayal ürünü Tanrı fikri, evreni yaratan Tanrı inancıyla birbirine karışır, nihayetinde birey Tanrı yokmuş gibi yaşamaya başlar.¹³⁶

Gerçek bir deistin tek kutsal varlığı Tanrı'dır. Deizm dini, Tanrı'nın eserlerindeki kudret, hikmet ve ltfunu kapsar. O'nun evrene koyduğu ilkeleri ahlak, bilim ve teknolojidten başlayarak hayatının her alanında taklit eder.¹³⁷ Politeist unsurlardan ise tek Tanrı'nın egemenliğine dayanan, O'nun faziletleriyle eylemleri donatarak hayata yön veren tek gerçek din deizmdir.¹³⁸ Ahlaki yönelim açısından buna en yakın olan inanç ise Quaker inancıdır.

Paine'e göre deistin İncil'i 'yaratılış'tır. İnancını doğrulamak için olağanüstü olaylara ihtiyaı yoktur. Deist evrende Tanrı'nın varlığının delillerini bulur. Zaten evrenin varlığı bir mucizedir. Alemde var olan her nesne kendi başına yaratıcının varlığına bir kanıttır. Deistlerin İncil'e karşı saygısızlıkları Tanrı'nın niteliklerine olan saygılarından kaynaklanır. Çünkü Tanrı inancından uzaklaşılan her an belirsizlik içinde kayboluştur.¹³⁹ Aynı zamanda tüm dinler bir tarihten itibaren var olmuş ve müntesiplerine vaatlerde bulunmuşlardır. Peygamberler kendinden sonra gelen insanlara kitaplarını okumuştur. Ancak deizmin delilleri hiçbir din yokken sonsuz alemde var olagelmіřtir. Bu yüzden evrensel olarak tüm zamanlara hitap etmektedir.

Deizm doğru şekilde anlaşıldığında, başka dinlerde olmayan bir mutluluk kaynağıdır. Çünkü onda ne insanın aklına şüphe düşüren bir hikaye ne de insanı baskı altına alan otorite vardır. Akıl ve inanç uyum içinde bir araya gelir. Evrenin yapısı kutsal kitapların anlatımından daha iyi bir şekilde Tanrı'nın varlığını ve zatının öz niteliklerini kanıtlar. İnsandan aklını kullanmasını, alemi incelemesini ve Tanrı'yı imkânı ölçüsünde taklit etmesini ister. Varlıkta Tanrı'nın iyilik ve cömertliğini görmek, insanda minnet duygularını oluştururken bir yandan da insanların birbirlerine karşı vazifelerini ğretir. Deist ahlakın, adalet ve iyilik ile hareket etmenin erdemine

¹³⁶ Paine, **Akıl ağı**, s. 170.

¹³⁷ **A.e.**, s. 42.

¹³⁸ **A.e.**, s. 149.

¹³⁹ Paine, "Prospect Papers", (evrimii) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020; "The Existence of God", (evrimii) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 20 Aralık 2020.

inanır.¹⁴⁰ Deizm Tanrı'ya minnetle ibadet etmeyi ve saygı göstermeyi kabul eden tek dindir.

3.3.1. Doğa: Tanrı Kelamı

Tanrı'nın bir kelamı yok mu, diye sorulursa; Paine, o kelimelerin satırlarda değil Tanrı'nın bizi içinde yarattığı evrendedir, der. Tanrı geçmişten geleceğe tüm insanlara zaman ve mekân ayırt etmeksizin aynı evrensel dille seslenir. Hiç kimse bu mesajı ne değiştirebilir ne de yok sayabilir. Çok farklı şekillerde kendini gösteren herkesin anlayabileceği gerçek bir dildir. Taklit edilemez, sahtesi yapılamaz, iptal edilemez, özü bozulamaz ve kimse tarafından sulta altına alınamaz. Mesajın saklanarak gizlenmesi mümkün değildir. Vahiy kendini her an insanlığa sunmaktadır. Tam olması gereken şekilde bütün dünyaya aynı anda arz olunur. Oysa insan aracılığıyla gelen vahiy yine insan tabiatındaki zayıflığı sebebiyle amacına erişmede aciz kalır. İnsanoğlu acziyeti nedeniyle ilahi olanı tam olarak yansıtmayı uygulamakta eksiktir. Ancak Tanrı'nın insan gibi başarısız olması muhtemeldir. Gücü ve araçları, amacını tam olarak yerine getirmek için yeterli ve denktir.¹⁴¹

Evrendeki Tanrı kelamı ile insanların vahiy olarak sundukları sözler arasında ifade farkı ve uyumsuzluk vardır. Paine bu ikisini şu şekilde kıyaslar: Gerçek vahiyde karşımızda duran bir yaratılış vardır. Bu Tanrı'nın elinden çıkmıştır, buna bakan hiçbir insan yalana kapılmaz. Tüm evren Tanrı'nın gücünü, cömertliğini, sevgisini hikmet ve bilge oluşunu yansıtır. İnsanların vahiy olduğu iddiasıyla sundukları eserlere bakınca orada merhamet kılığı altında acizyet, intikam, cezalandırma bulunur. Bolca hikayelerle karşılaşılır. İnsanın bunlara bakarak şüphe etmesi, Tanrı'ya dair hatalı inançlara düşmesi mümkündür. İlahi mesajda tabiiyet gönüllülük esasına göre iken yazılı vahiy adı altında pek çok insan dini baskıya maruz kalmıştır. Paine'e göre ayet

¹⁴⁰ Thomas Paine, "Predestination", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion-predestination.html> 21 Aralık 2020.

¹⁴¹ Paine, **a.g.e.**, s. 28; Thomas Paine, "Prospect Papers", (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 20 Aralık 2020.

kitaplardaki vahyin Tanrı'dan geldiğine inanılsa bile iki kaynak arasındaki bu farklılıkları izah etmek kabil değildir.

İnsan bütün aleme nakşedilen bu bilgidен hareketle gerçek vahye ve hakiki dine nasıl erişebilir, denilirse; matematik, mekanik bilimin pratik alanlarındandır. İcat üretimi sırasında evrendeki yasalar bu bilim dalları vasıtasıyla uygulamaya dökülür. Kâinata var olup yönlendirilmesinde insanın etkisinin bulunmadığı kuvvet, optik, enerji, yerçekimi yasaları gibi tabiattaki sistemleri çark, dişli, iletken maddeler vs. ile taklit ederek bu sistemleri günlük hayatında kullanım için elverişli bir hale getirmiştir. İnsanoğlu yaşamında ihtiyacı olan ilkeyi nasıl kâinatın içinde görüp bir bilim alanına dönüştürüyorsa, benzer biçimde Tanrı'nın kelamını da orada keşfedip hayatına aktarabilir.¹⁴² Böylelikle hakiki din insanoğlunun dini, bilimsel ve hatta sanata dair bilgisinin kaynağına dönüşür. Adeta Tanrı bu ilkeleri bize göstererek bizleri O'nu taklit etmeye çağırmaktadır. Paine, insana verilen her özelliğın ve doğada bu özelliklerle tanıyıp öğrendiğı her türlü şeyin bir maksadı, hikmeti olduğuna inanır. Örneğın görme yeteneğinin insana sağladığı hayati fayda dışında ona öğreteceğı şeyler de vardır. Söz gelimi yıldızları görmede insanın akıl yürütüp ders alacağı menfaat veren bilgiler yoksa sırf yıldızları görmenin gerekliliğı yoktur.¹⁴³

Evrenin yapısı ve sistemlere dair bilgimiz derinleştikçe, Tanrı'nın yalnızca yüceliğinin değil, bilgelik ve insanoğluna karşı cömertliğinin de farkına varılır. Alemde var olan sistemler hayatta kalmamızı sağlarken onların keşfi medeniyetlerin temelini oluşturmuştur. Tanrı ilk andan itibaren insanoğlunun değışen ve gelişen ihtiyaçlarını kâinatın tasarımından itibaren hassas bir ölçü ile dizayn etmiştir. Öyle ki bu gök kubbe tüm canlılara güvenle ev sahipliğı yaparken aynı zamanda üzerinde kafa yoran herkes için hakikati anlatan bir okul olmuştur. Tanrı'yı bulmak isteyeneye yol gösterirken Tanrı'ya ibadet etmek isteyeneye ibadetin keyfiyeti hakkında örnek olmuştur. Kısaca insanın maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarının çözümüne, Tanrı'dan bir kelam olarak evrende yer verilmiştir. Tanrı Kelamı geçmişte olduğu gibi şimdi ve

¹⁴² A.e., s. 35.

¹⁴³ A.e., s. 37.

gelecekte de insanoğluna rehberlik etmeye devam edecektir. Bunun dışında aranacak tüm rehber ve araçlar asılsız ve uydurma olacaktır.

Sonuç olarak Tanrı, insanoğlunu kâinatın içinde yaratmakla, ona Zatını tanıması için yeterince argüman vermiştir. Kâinattaki kanunlar zamandan ve mekândan bağımsız olarak Tanrı'nın varlığına işaret edip durmaktadır. Kâinattaki tüm bu deliller varken akıllı bir varlık olarak yaratılmış insan için başka aracı ve işaretler gereksizdir. Tanrı insanoğlu için dünyayı yıldızlı bir evren içinde yaratmış, oradan insana bilim ve sanat dersleri vermiştir. İnsan evrenden öğrendikleriyle medeniyeti kurarken Tanrı'sını tanıma fırsatını yakalar. O'nun gücü yaratılışın sınırsızlığında görülürken bilgeliği tüm evrenin yönetilmesindeki daimî düzen ve intizamda idrak edilir.

3.3.2. İbadet Ahlaklı Olmaktır

İnsanlık tarihinde ibadetin kaynağı dinin ortaya çıkışından ayrı düşünülemez. Dinin menşei hakkında farklı teoriler olsa da¹⁴⁴ nihai olarak insanoğlu sığınma, yüceltme, zararlardan kaçınma, kurtuluşa erişme gibi çeşitli nedenlerle “yüce” addettiği bir güce, varlık/lara tapınmıştır. İnsanın hayatla mücadelesi sırasında Tanrı'ya iman doğasında ortaya çıkan bir gereksinme halidir. İnsan yüce bir güce inandığında kendi acizliğini fark ederek kendini Tanrı'sına sevdirmek, onun hâkimiyet ve koruması altında korumasına girerek güvende olmak ister. Tanrı'nın seveceği eylemlerde bulunup tazim gösterileri ile niyaz ederek inancını ortaya koyar. Her dini inanış Tanrı'ya ibadetin ne olduğu ve nasıl icra edileceğine dair kendince bir açıklama getirir. Hepsisi de birbirinden farklı yol ve yöntemler ile tapınmalarını gerçekleştirirler. Dini inançlara kuşbakışı bakıldığında çoğunda dini ritüelleri belirleyen din kurucuları ve onlara ait dini metinler vardır. Deizm Tanrı'dan gelecek bir peygamber veya yazılı metni kabul etmediğine göre buradaki inanışın tezahürünün nasıllığı bir soru işareti oluşturur.

¹⁴⁴ Bkz.: Günay Tümer, “Din”, **DİA**, C.IX, 1994, s. 312-320.

Paine, Tanrı'ya inancın açığa çıkmasının moral değerlerin hayata geçirilmesiyle vücut bulacağını ifade eder. Tanrı'ya gösterilecek tazim ve hizmet O'nun zatına yapılan bir katkı değildir. Deizm anlayışında ibadet; insanların, Tanrı'nın yarattıklarına karşı cömertçe, iyilikle gösterdiği muameleyi birbirlerine göstermesi, yaşamlarında O'nu taklit etmeleri ile mümkün olur.¹⁴⁵ Tanrı her gün insanlara sonsuz iyilikte bulunmaktadır. İnsanlar hayatlarındaki iyiliğin farkına varıp birbirlerine karşı bu tutumla hareket etmeleri gerekir. Bir toplumdaki kin ve düşmanlık duyguları, yaratılmış diğer canlılara karşı yapılan zulümler orada Tanrı'ya karşı görevlerin ihmal edildiğini ortaya koyar.

İnsanlar her konuda birbirine eşittir. Yaratılan her varlığın zarar görmeden hayatını sürdürme hakkı vardır. Tanrı'ya inanan kişi için dini vazifelerin özeti yaşamı boyunca doğru olanı tercih ederek tüm canlıların mutlu bir hayat sürmelerine olanak sağlamak için gayret etmesi ve tüm davranışlarında merhametle davranmasıdır.¹⁴⁶

3.3.3. Ölümsüzlük

Ölümden sonra bir hayatın var olduğuna inanabilmek için güçlü deliller bulunmalıdır. Sadece bir öğretinin halinde diriliş inancının varlığını savunmak yeterli değildir. Evrendeki olgularla inancı desteklemek gerekir. Evrende, ahiret inancına dair en önemli örnek hayvanların yaşam döngüsüdür. Mesela kelebek, kurbağa, sinek gibi hayvanlar hayatlarının bir kısmını bir bedende kalanı da bambaşka bir bedende geçirirler. Her ne kadar burada o hayvanın varlık bilincinin değişip değişmediğini ölçmek mümkün olmasa da deizm inancı evrendeki olgularla temellendirmiştir. Dolayısıyla ölümsüzlük fikri için gözlemlenebilen bu başkalaşımın insan için de bundan sonraki hayatında daha iyi koşullarda var olmanın delili olarak yorumlamıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ A.e., s. 63.

¹⁴⁶ Paine, *Akıl Çağı*, s. 3.

¹⁴⁷ A.e., s. 161.

Dünya’da hayvanların yaşamsal döngüsündeki başkalaşımdan yola çıkılırsa, Hristiyan inanışındaki gibi dirilme ve ölüm sonrası yaşam için buradaki bedene ihtiyaç yoktur. Paine dirilişin nasıl, nerede, bedenli veya bedensiz olması konusuyla ilgilenmez. Ona göre varoluş kollar ve bacaklardan öte bilinçle olduğunu düşünür. Bir insan, vücudunun pek çok organını kaybetse bile varlığına dair bilinci onu var kılmaya devam eder. Öyle ki çocukluğumuzdaki beden ile şimdiki bedenimiz arasında oldukça büyük bir değişim olmasına rağmen aynı kişi olduğumuz bilinci baki kalmıştır. Sonlanmayan bilinç ise ölümsüzlüğü meydana getirir.¹⁴⁸

Paine’in ahiret inancını şu satırlarında görmek mümkündür:

Varoluş bilinci; “maddenin değişiminden etkilenmeyen, kesinlikle kendine has, bildiğimiz ya da tasavvur edebileceğimiz her şeyden farklı bir doğası olan benzersiz bir varoluş yeteneğine sahiptir. Üretilen şey kendi içinde ölümsüz olma yeteneği taşıyorsa onu üreten güç de ki bu varoluş bilinciyle aynı şeydir, ölümsüz olabilir; üretilen şey de bağlantılı olduğu ilk maddeden, düşüncenin yazıldığı ya da basıldığı ilk şeyden bağımsız olduğu gibi bağımsızdır.”¹⁴⁹

Paine Hristiyan öğretisindeki, ahirette dirilmenin dünyadaki bedenle olması inancını eleştirmektedir. Bu dünyada varlığı ölümle sonlanmış bir beden ölüm sonrası hayatta tekrar dirilmesi, yeniden ölümün meydana gelebileceği fikrini doğurur. Bu ihtimalin ortadan kalkması için bu bedenden daha iyisine sahip olmayı vurgular. Onun ifadelerinden sadece ölüm sonrasında değil, doğumundan önce de varlığının evrende bir başka şekilde var olduğuna inandığı çıkarılabilir. Burada doğrudan reenkarnasyonu kastetmemektedir. İfadelerinde bu doğrultuda bir inancına rastlanmamıştır. Yalnızca öz bilincin beden veya organlara ihtiyaç duymaksızın kâinatta var olmasının imkânına dikkat çekmektedir.

Paine göre dünya hayatından sonra var olmaya ilişkin inanç insanın içindeki bir umuttan ibarettir. Bu dünyada insana iyilik yapan Tanrı’nın bundan sonra da o iyiliği sürdürmesine dair bir beklentidir. Tanrı’nın dilediğini yapma yetkisi vardır. Ancak Tanrı’nın adaleti fikri ve O’nu anlamamız için verdiği sebeplerle tutarlı şekilde

¹⁴⁸ A.e., s. 159.

¹⁴⁹ A.e., s. 160.

bakarak bir inanca ulaşılır. Bu da yaşamlarını iyilik yapmak için harcayanların iyilikle, kötülerin ise cezayla karşılaşmasıdır. İyi ve kötünden yana bir fark yaratmayanlar ise hesapta olmayacaktır.¹⁵⁰

3.3.4. Tanrı-Bilim-Eğitim İlişkisi

Paine'e göre Tanrı insanı yaratırken yalnızca onun yaşamsal ihtiyaç ve rahatça hayatını idame ettireceği şartları sağlamakla kalmamış, kâinata bakıp önce taklit ederek sonra buradaki keşiflerinden hareketle üretim yapabileceği sistemleri var etmiştir. Günümüzde insanın konforlu bir hayat sürmesi için lazım olan tüm bilgi ilk etapta, içinde var olduğumuz güneş sistemi ve buradaki gezegenlerin döngüsel hareketlerinden temellendirilerek oluşturulmuştur. Şayet Tanrı bizi tek başına duran bir küre üzerinde var etseydi; dönme hareketi ve bununla birlikte oluşan diğer sistemlerin yokluğu şimdi sahip olduğumuz bilgilere ulaşmak için yeterli temeli sağlamayacaktı. Yaratıcı evrende hiçbir şeyi boş yere yaratmamış, alemin tasarımı insanın maksimum faydayı elde edebilmesi üzerine kurmuştur. İnsanın hayatında medeniyet ve teknolojiyi inşa ederken kullanacağı sistemler evrensel olarak herkesin erişimine açılmıştır.¹⁵¹

Evreni yaratıcıya ulaşmanın bir aracı olarak gören Paine, bilimsel faaliyetlere büyük önem atfetmiştir. Ona göre, Hristiyanlığın otoriter bir hal almasına kadar İsa'dan önceki yüzyıllarda az da olsa ilmi çalışmalar yürütülmekte, farklı fikirler ifade edilmekteydi. Hristiyanlıkla birlikte Kilisenin izin verdiği dışında bir bilgiye erişemeyen toplumlar, dinin kaynağına da ulaşamadıkları için din adamlarından “gerçek” adı altında anlattıklarına inanmak zorunda kaldılar. Akıl yürütme ve bilimsel yöntemlerle ortaya konulan fikirlerin engizisyon mahkemelerinde yargılanması sonucunda başlarını kaldırıp kâinattaki düzeni incelemenin uzağında bağınaz bir hayata

¹⁵⁰ Thomas Paine, “My Private Thoughts on a Future State”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/my-private-thoughts-on-a-future-state.html> 9 Ekim 2020.

¹⁵¹ Paine, *Akıl Çağı*, s. 52.

sürüklendiler. Tüm bunlardan dolayı Paine *Akıl Çağı*'nda Hristiyanlığın “cehalet devri”nin¹⁵² miladı olduğunu iddia etti.

Avrupa'daki Reform hareketi (1517) ile kilise hegemonyasını kaybetse de evrene bakış konusunda denge bulunamamıştır. Paine okullarda öğretilen astronomi, felsefe ve diğer bilim alanlarındaki müfredatın yalnızca keşiflerden ibaret olmasını ‘öğretme yanılgısı’¹⁵³ olarak niteler. Halbuki bilimin tüm alanları ilahi bir kökene aittir. Bu ilişkiyi bir benzetmeyle açıklar: Olağanüstü bir makine, mimari yapı veya sanat eseri karşısında sanatçının dehası ve yetenekleri akla gelir. Geometriden bahsederken Öklid, yerçekimi incelenirken Newton hatırlanır. Fakat Tanrı'nın eserleri incelenirken eserin sahibinin hatırlanmayışı Tanrı ile varlığın arasını ayırmıştır.

Teolojinin bilimin diğer alanlarından ayrılarak branşlaşması ve sadece ilahiyat konularını içeren kitaplar üzerinden eğitiminin verilmesi de Paine'in karşı çıktığı bir diğer eğitim metodudur. Branşlaşma ve Tanrı'yı sadece ilahiyat alanındaki bahislerde bulmaya çalışma bağnazlaşmayı getirir. Ona göre Tanrı kendi eseri olan doğa üzerinden veya doğadaki düzeni anlatan kitaplardan anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Paine alemdeki varoluş ile yaratıcıyla irtibat kurmanın aksi şekilde etki oluşturacağına inanmaktadır. Zihin muhatap olduğu sahnenin etkisiyle hayranlık duyarken bir yandan bilgiyi de kavrayacaktır. Birey öğrendiği bilgiyle yeni keşiflerde bulunacak, bir yandan Tanrı'nın koyduğu düzeni gözlemleyerek orada Tanrı'nın yarattıklarına karşı merhametini, cömertliğini, bilgeliğini vb. fark edecektir. Böylece insan da kişisel ilişkilerini buna göre düzenleyecektir. Dolayısıyla bilimsel çalışmaların teolojik temel üzerinden yürütülmesi gereklilik addetmektedir.¹⁵⁴

¹⁵² A.e., s. 42.

¹⁵³ Thomas Paine, “The Existence of God”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 20 Aralık 2020.

¹⁵⁴ Thomas Paine, “The Existence of God”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 20 Aralık 2020.

3.4. Değerlendirme

Paine dinlerdeki çelişkileri gördü. Vahiy ürünü olduğu iddia edilen kitaplara insan unsuru karıştığını ileri sürdü. Hem çeviri problemi hem herkese aynı doğrulukta ulaşamayacağı gibi nedenlerle bir insana gelen vahyi kabul etmedi. Paine kurumsal dinin oluşumunu, devletleşmeyle birlikte yöneticilerin insanları yönetmek için bir nesneye ihtiyaç duymasına dayandırır. Siyasi erk bazen halkın arzu ve beklentilerine aykırı kararlar almıştır. Bu sırada halkın karşı çıkışını önlemek için askeri güce ihtiyaç bırakmayan fakat halkın itaatini sağlayan bir unsur olarak din inşa edilmiştir, der.

Paine esasen Tanrı'nın varlığını kabul ettiği gibi insandaki inanma eğilimini de kabul eder. Tanrı'nın da insanoğlunun kendini örnek alarak bir hayat kurması istediğine inanmaktadır. Onun karşı çıktığı durum dinin kurumsallaşması ve Tanrı'nın egemenliği dışında insanlar üzerinde bir otorite kurulmasıdır. Çünkü din hakkında Tanrı dışında birilerinin hüküm vermesi bir dizi sonuçlar doğurmuştur: Doğal bir yapı olmadığından, etkisinin sürdürülmesi için korku politikası yürütülmüş ve despot bir yönetim haline evrilmiştir. Oluşturulan bu egemenlik sahasının varlığını korumak için insanlar siyasi, ekonomik, eğitim alanlarında kısıtlamaya gidilmiştir. Böylelikle din ve vahiy adı altında kurulan hegemonya ile insanı Tanrı'nın ona verdiği geniş hareket sahası içinde dar bir çembere almıştır.

Düşünür, gelinen noktada tüm bu olanların çıkış kaynağı olarak dini gördüğü için dinin kurumsallaşmasına aracı olan peygamberlik ve vahiy unsurunu reddetmiştir. Bu reddiyelerini salt itiraz olmaktan öte akılla temellendirmiştir. Paine'e göre Tanrı'dan geldiği söylenen Kutsal Kitap çelişkilerle doludur. Tanrının temsili konumundaki kilise halka sunduğu öğretilerin uzağında bir hayat sürerken, halkın ihtiyaçlarına kulak tıkamaktadır. Yöneticiler insanın doğal haklarına aykırı işlerinde dini aracı kılmaktadır. Sonuçta Paine, Tanrı'ya olan saygı ve bağlılığı sebebiyle içinde bulunduğu tüm bu şartlara karşı çıkmıştır. "Özgürlüğün olmadığı yer benim ülkemdir." sözüyle Paine, insan hürriyetine atfettiği değeri ve bu misyonun kendince kıymetini ifade eder.

Paine kutsal kitaplardan Tevrat ve İncil'i incelemiştir. Kutsallığına inanılan kitaplardaki efsanevi anlatılar kritik edildiğinde ortaya çıkan manzara; yazılı vahyin insanlar tarafından bozulma riskini ortaya koymuştur. Vahiy mahsulü anlatıların Tanrı sözünü taşımadaki yetersizliği ile kitapların aktarıcı olabilmesine dair inancını yitirmiştir. Kitab-ı Mukaddes dışında diğer kitap ve metinler için özel bir inceleme yapmamıştır. Ona göre Tanrı bir kitap gönderdiyse onun bozulamaz özellikte olması gerekmektedir. Bir tanesi bile bozulduysa diğerleri de aynı riski taşımaktadır. Dolayısıyla Kur'an hakkında yakinen bir okuma ve incelemesi olmamıştır. Eleştirilerini Kitab-ı Mukaddes üzerinden genellemelerle oluşturmuştur.

Düşünür herhangi bir dini öğretiyi kabul etmemesine rağmen Hristiyanların çelişkilerini Hz. Muhammed'e ve İslam'a karşı olan tutumları ile ortaya koymaya çalışır. Mesela Hristiyanlığın yayılışında baskı ve zulmün olmadığını iddia edenlere Muhammed'in de başlangıçta silah zoru kullanmadığını ifade eder.¹⁵⁵ Sırf baskı olmadı demenin, bir inanca itimat etmek için yeterli olamayacağını izah eder.

Paine iktidarların kendilerini dine yaslayarak ondan güç devşirmelerini eleştirir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, buna teşvik eden şeyin din olup olmadığıdır. İnsanların dini kendi emelleri doğrultusunda kullanması, dini kötü ve yalancı yapar mı? Paine'in yöntemiyle sorulacak olursa, bir hâkim hukuk kurallarını kendi istediği şekilde yorumlasa ve bir şekilde insanlığa aykırı bir hüküm verse, bunun sebebi kuralların varlığı mıdır? Paine'in teorisinde olduğu gibi, herkes göksel verilerden yola çıkarak Tanrıya ulaşırsa dünyada var olan savaşların, sosyo-ekonomik anlaşmazlıkların, ahlaki problemlerin önüne geçilebilecek mi? Dini kendilerine dayanak oluşturacak denli egolarını merkeze alan insanların bu yeni durumda aksine hareket edeceklerine ne kadar güvenilebilir?

Düşünür, insanın inanç özgürlüğünü kabul etmektedir. “Herkes istediği dine inanır ve dilediği şekilde ibadet eder” demektedir. Ayrıca ahiret bahsinde açıkladığı üzere Paine, ömrünü iyilik uğrunda geçirmiş insanların ölümden sonra da güzellikle var olmaya dair inancının devam ettiğini ifade eder. Kötü şeyler yapanlar da bunun karşılığını alırken hayatta hiçbir fark yaratmayanların hesapta olmayacağına inanır. O

¹⁵⁵ Paine, **Akıl Çağı**, s. 166.

halde Paine tüm insanların mutlak bir iyilik halinde yaşayamayacaklarını kabul etmiştir. İyiler ve kötüler varsa demek ki insan bunlardan birini tercih edecektir. Dolayısıyla peygamber ve vahiy var olmasa da insanlar kendi amaçları doğrultusunda emir ve yasakları manipüle edebileceklerdir. Şayet herkes evrendeki vahiyle irtibatta olsa da bazı kimselerin söz konusu emirleri yorumlarıyla çarpıtması işten bile değildir.

Paine, evrensel ölçekte bilinen üç kişinin (Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed) kökenlerini karanlık addeder. Ona göre Hz. İsa ise sadece ahlaki bir hayat için mücadele ederken, diğerlerinin peygamberlik iddiasıyla yeni bir din getirdiğine inanır.¹⁵⁶ Kitab-ı Mukaddes eleştirileri boyunca buradaki anlatıların Hz. Musa ve Hz. İsa tarafından yazılmadığını izah eder. Ancak sonuca gelindiğinde Hz. Musa Kitab-ı Mukaddes'teki ifadeler nedeniyle yeni bir sistem kurucusu olurken, Hz. İsa anlatılarda bahsedilen sıfatlardan azade sadece iyilik için mücadele etmiş biri olur. Paine'in Hristiyanları eleştirdiği hataya kendisi de düşmüştür. Hz. İsa'ya benzer biçimde Hz. Musa ve Hz. Muhammed'in insanlara düşkün olup onları ahlaki davranmaya çağıran kimseler olabileceğine ihtimal vermemiştir. Paine'in bu tavrı, peygamberler hakkında net bilgisi olmamakla birlikte toptancı bir bakışla hareket ettiğini ortaya koymaktadır.

Akıl Çağı'nda kullandığı ifadelerden İslam'dan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu özündeki ilkelerin ne olduğuna dair bir bilişten öte yüzeysel bir haberdar oluş gibi görünmektedir. Örneğin Hz. Muhammed'in miraca çıkmasıyla İsa'nın yükselmesi hikayesi arasında bir benzerlik kurmaktadır.¹⁵⁷ Kureyş'in İslam'ın ilk tebliğ yıllarında pazarlık yapması için Ebu Talib'le görüştüklerinde Hz. Muhammed'in (as.) "Sağ elime güneşi, sol elime ayı verseniz..." sözünü yaklaşık olarak bilmektedir. Ancak bunu Eski Ahit'teki *Yeşu* kitabı 10. bölüm 12 ve 13. ayette geçen Yeşu'nun güneşi Givon üzerinde bir gün boyunca sabit tutması hakkındaki pasajı tahkir için örnek vermektedir.¹⁵⁸ Eleştirmelerinde genelleme yaparak üç semavi dini aynı kefedeki değerlendirmiş, dinlerin kökenlerini bilinmezlik, peygamberlerini yalancılıkla itham etmiştir.

¹⁵⁶ Paine, *Akıl Çağı*, s. 22.

¹⁵⁷ *a.g.e.*, s. 148.

¹⁵⁸ *A.e.*, s. 89.

Aklın merkezde olduğu deistik inanç dışında Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve tüm din kurumlarını reddeden¹⁵⁹ Paine, din eleştirilerini Hristiyan öğretileri üzerinden sürdürmüştür. Fakat reddiyelerini bütün dinlere genellemiştir. Kitab-ı Mukaddes'i inceleyerek vahiy mahsulü olmadığına ikna olmuş ancak dinî bir kaygı ile Yahudilerle temas kurmamıştır. Kimi ifadelerinden İslam'a dair kısmî bir bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bir amaca bağlı olarak doğrudan Kur'an veya Müslüman kişilerle bağlantı kurmadığı açıktır.

Deizmin tarihçesine bakıldığında Hristiyan inancına reddiye olarak ortaya çıktığı görülür. Paine'in de savunusu yürüttüğü şekilde Kilisenin rasyonel akıl ve bilimsel çalışmalara dair otoriter negatif tavrı, Kitab-ı Mukaddes'teki mantık ve ahlaka aykırı anlatıları, Hristiyan akidesinin temelini oluşturan teslis, kefare, mesih gibi inanışlar eleştiri konusu olmuştur. Deizm'in İslam dünyasına yansıması ise vahiy ve peygamberliği inkâr çerçevesinde gerçekleşmiştir. İslam'ın akıl ve bilimsel faaliyetlere dair olumlu yaklaşımı göz ardı edilmiştir.

¹⁵⁹ A.e., s. 4.

SONUÇ

Paine bireyin din ve vicdan hürriyetinin varlığını kabul eder. İnsanlar diledikleri dine inanabilirler, kimseye bir dine inanmaları konusunda baskı uygulanamaz. İnsanın kendisine de bu baskıyı kurmaya hakkı yoktur. Paine'e göre insanın ahlaki görevi yaratıcısının verdiği tüm imkânları seferber ederek dini sistemi kanıtlarla şekillendirmektir. Paine'in Hristiyan inancına karşı olan mücadelesindeki temel motivasyonu da buradadır. Amacını; insanların, Tanrı'nın kullarına verdiği aklı doğru bir şekilde kullanabilmeleri ve ilahi adaletin, merhametin, farkına vararak tüm canlılara iyi niyetle davranmaları için mücadele etmek olduğunu ifade etmiştir. Din başlığı altında insanları bir takım inanç ve uygulamalara mecbur bıraktığı için Kilise'ye karşıt bir duruş sergilemiştir. Bireyleri, Tanrı'yı kendi eserleri ile tanıma ve yalnızca O'na inanmaya çağırmıştır.

Vahiy sadece Tanrı'dan insana doğru gerçekleşen iletişimi gösterir. Düşünöre göre Tanrı'nın her şeye kadir olması nedeniyle yazılı olarak vahiy göndermenin O'nun için mümkün olduğunu kabul eder. Bunun vuku bulması hakkında ise vahyin, yalnızca ona muhatap olan kişi için geçerli sayılacağını düşünür. Vahye muhatap olan kişi, onu bir başkasına haber verdiğinde, artık o söz vahiy olmaktan çıkarak bir söylenceye dönüşür. Çünkü vahiy kişiye özel bir deneyimdir. Öznel oluşu nedeniyle kanıtlanamaz, bir başkasına aktarılamaz. Daha bu adımda vahiy kapsam ve geçerliliğini yitirmiş olur. Çünkü vahiy aldığını iddia eden kişinin yalan söyleyip söylemediğini test olanağı yoktur. Vahyolunan bir söz insanlar arasında dolaşıma girdiğinde vahiy olma özelliğini kaybeder. Bu durumda Paine, vahiy bizzat kendisine gelirse buna inanacağını ancak başkasının vahiy aldığına inanmaya mecbur tutulamayacağını savunur.

Paine'in dinlere karşı katı tutumunun ardında vahyin dayatma aracı olarak kullanılması ve tarihteki zulümlerin sebebi olarak gökten geldiğine inanılan vahye işaret edilmesidir. Vahiy insanlığı birliğe, iyiliğe ve merhamete yani Tanrı'nın sıfatlarını bürünmeye çağırması gerekir. Bunun için vahiy nitelik olarak baskı aracı olmamalıdır. Kötü emeller için kullanılmak istendiğinde buna olanak sağlamamalıdır.

Paine, peygamberliği Tanrı'nın vahyini tebliği etmede yetersiz, Tanrı'nın adalet ve kudreti bakımından gereksiz ve manipölasyona açık olduğuna inanmaktadır. Bu sebeple kim olursa olsun peygamberliği reddetmiştir. İsa'yı Tanrı veya peygamber şeklinde değerlendirmeksizin iyi niyetli bir davetçi olarak kabul etmiştir. Ona göre, İsa'ya dair Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan tüm hikayeler vahiy başlığı altındaki kurgudan ibarettir. İsa kendisine atfedilen Tanrı'nın Oğlu olmanın ötesinde Tanrı'yı bilen, insanları seven ve onları iyiliğe çağıran bir kişidir. İsa hakkında anlatılan asli günah, kefarete ve göğe yükselme vb. anlatıları eleştirerek kesin bir dille reddeder. Tanrı da söz konusu anlatıların aksine; mutlak bilge, merhametli ve adildir. Ona göre inanılacak Tanrı masalların değil gerçeklerin Tanrı'sıdır. Bu sebeple bir kişi, bir kitap vb. Tanrı namına konuşuyorsa onun gerçek olup olmadığının kanıtlarını sorgulaması gerekir. İnsanı bunu yapmaya iten Tanrı'ya olan saygı, inanç ve bağlılığıdır.

Doğadaki döngü incelendiğinde düzen ve evrensel bir uyum göze çarpar. Keşifler, astronomik hesaplamalar bu uyum sayesinde mümkün olabilir. Görünen evrenin her alanında bu düzenin Tanrı'sı görünür. O halde evreni bu denli ahenkli yaratan ilahi bilgelik, İncil'in diktesinde de evrende olduğu gibi uyumlu olması beklenir. Tanrı'ya atfedilen her konuda dikkate alınması gereken kıtas bu uyum ve düzendir. Bunu evrene bir ölçü olarak da koyan Tanrı'nın bizzat kendisidir. Tanrı'nın cömertliği dünyadaki bollukta; affediciliği ise O'nu inkâr eden kişilere sunduğu fırsatlarda gizlidir. Tanrı'nın vahyi, insanların yazabileceği kitaplarda değil kendi yarattığı kâinatta yazılıdır.

Doğa felsefesinde anlatılanlar gerçek dindir. Halbuki din olarak işaret edilip okunulan kitaplar insanların Tanrı hakkındaki fikirlerinin derlemesidir. Paine Tanrı'yı, Tanrı'nın yazdığı kâinatta değil de insanların elleriyle yazdıkları eserde aramanın, Hristiyanlığın mimarlarının insanlığa verdiği bir zarar olarak görmektedir. Hristiyanlık, bilimi insan yapısı kabul ederek dışlamış, kendi fikirlerini Tanrı'nın sözleri gibi empoze ederek insanların bilimsel faaliyetlerde ilerlemesini engellemiştir. Tanrı'nın yarattığı alemin yapısını inceleyip araştırmanın dindışı ve tüm bu kâinatta var olan her şeyin dini olduğunu savunmak çelişkinin ta kendisidir. Dikkatle bakıldığında bilimin alanına giren tüm sistemlerin yaratıcısı Tanrı'dır. O halde bilimsel çalışmalarda bulunmak Tanrı'nın sanatıyla meşgul olmaktır. Tanrı kâinatı

yaratmış, mesaj ve prensiplerini ona yüklemiştir. İnsan ise sistemde var olan ilkeleri keşfeder, aralarındaki ilişkileri tespit eder ve ardından diğer insanlara deklare eder; sıfırdan inşa etmez. Bu yüzden birey Tanrı'nın kâinata serdiği vahyini anlamak için astronomi başta olmak üzere bilimin pek çok alanını içine alan doğa felsefesine kulak vermelidir.

Düşünür, teolojinin doğrudan evrenden veya evrendeki sistemleri anlatan kitaplardan çalışılmasını gerekli görür. Teolojinin sadece fikir bağlamında incelenmesinin bağnazlık, kin ve zulme yol açacağını savunur. Avrupa tarihindeki dini zulüm, kavga ve katliamları buna örnek gösterir. Varlıktaki ilahi gücü göstermeyen eğitim metodunun, sahibini şüpheye götürerek ateizmin türemesine yol açtığını iddia eder.

Paine Hristiyan bir toplumda yetişmiştir. Kutsal kitap sebebiyle Yahudi öğretileri hakkında bilgisi vardır. Deizm'in temellerini oluşturduğu *Akıl Çağı* kitabında Kutsal Kitap'ta geçen ayet ve hikayeler üzerinden Hristiyan inancını tenkit etmiştir. Aynı şekilde Yahudiliğin odakta olduğu bir eleştiri olmasa da Kutsal Kitap kritiği sırasında sert değerlendirmeleri olmuştur. Ancak gerek İslam gerekse diğer dinler hakkında nitelikli bir bilgi ve eleştirisi bulunmamaktadır.

Düşünür, ilk insandan itibaren deizmin var olduğunu ancak insanların etkisiyle sonradan diğer inançların türediğini savunmaktadır. Evren Tanrı'ya ulaşmak için yeterli veriyi sağlar. Akıl bu verilerin elde edilip değerlendirilmesi için yeterlidir. O halde mucize, sır vb. ile insanları kendisine bağlayacak başka dinlere ihtiyaç yoktur. Evren Tanrı'nın zatını bilmek, O'na nasıl ibadet edileceğini öğrenmek ve ahlaklı bir yaşam sürmek için gerekli olan tüm mesajları kendisinde barındırmaktadır. Okullarda verilen eğitimin Tanrı ile bağdaştırılarak anlatılması da insanların evrenden alacakları mesajı daha çabuk almalarını sağlayacaktır. Hatta ahiret gibi gaybi bir konu bile alemdeki canlıların yaşam döngüsüne bakılarak anlaşılabilir. Akıl, evren ve Tanrı dışında kalan, bunlara dair söz söyleyen tüm yapılar dinlerin insanlar üzerinde baskı kurmasına yol açan araçlardan başka bir şey değildir.

Din gönüllülüğe bağlıdır ve insan kendi arzusuyla dine bağlanır. Paine insanlar kendi kalpleriyle iman ettiklerinde tüm ulusların ve dinlerin evrensel bir noktada

buluşacağına inanmaktadır. İlk insanın inancına yani deist inancına dönerek herkes tek bir Tanrı'ya inanacaktır. Bu yeni bir din icadıyla değil şimdiki inançların fazlalıklarının atılmasıyla olacaktır. O zamana kadar Tanrı'nın ahlaki adaletini dinlere karşı savunmak deistin görevidir. Tanrı kendi başına mutlak olarak var ve gücünde yetkindir. Tanrıperest kişinin kendini toplumdan tecrit ederek inziva halinde yalnız başına ibadet etmesinin Tanrı'ya bir faydası olmadığı gibi bu, bencilce bir davranıştır. İnsanoğlu ancak Tanrı'nın yarattığı evren ve orada yaşayanların iyilik ve mutlulukları için gayret sarf ederek ibadet etmiş, inancındaki samimiyetini Tanrı'ya sunmuş olur.

Paine'in kurumsal Kilise'ye karşı verdiği mücadelesinde ilk olarak Tanrı inancını Hristiyanlığın Tanrı'ya yüklediği negatif yüklerden arındırmaya çalışmıştır. Tanrı mutlak ve yegane güç sahibi olduğunda kefareti doktrini, Oğul İsa, teslis, çarmıh vb. herhangi tüm anlatılar geçerliliğini yitirmektedir. Bunlar yalnızca Tanrı'nın otoritesine sınır çizen indirgemeci bir algı ile politik olarak halkı kontrol mekanizması kurması dışında inananlar lehine bir fayda sağlamamaktadır. Bu sebeple anlatıların çıkış noktası olarak görünen kitap, kilise, peygamber de bu reddiyeden nasibini almıştır.

Düşünürün yönelimi doğrultusunda dinin temellendirmesi salt akılla yapıldığında ise bazı mahzurların oluşması muhtemeldir. Öncelikle inanç gibi metafizik bir durum ne düzeyde akılla temellendirilebileceği tartışılması gereken ilk noktalardandır. Daima bilimsel kanıtlarla inancı temellendirme güdüsü, inancı bilimsel indirgemeciliğe yol açabilir. Bilim ve akıl her zaman aynı şeyi ifade etmeyebileceği gibi süreç içerisinde akıl da resmi politika ideolojisine dönüşerek baskıcı bir güç haline gelebilir. Akıl ne kadar rasyonel ve gizemden arınmış görünse bireyden bireye makul olan değişecektir. Akıl her boyutuyla kontrol edilemeyeceği için zamanla bir kişi veya grubun akıllı başkaları için despotik bir hal alabilir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia: **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
- Aldridge, Alfred Owen: “Paine, Thomas”, **The Encyclopedia of Philosophy**, Vol.V-VI, Macmillan Publishing Co.&The Free Press, New York, 1972.
- Aydın, Mehmet S.: **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. bs., İzmir, 2014.
- Ayverdi, İlhan: “Mucize”, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 4. bs., Kubbealtı, C.II, 2011.
- Az, Mehmet Ata: “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, **Din Felsefesi**, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, 2018.
- Baloğlu, Adnan Bülent: **Son Hurafe Deizm**, DİB Yayınları, 2. bs., Ankara, 2021.
- Bağatur, Suheyb: “Deizmin Mahiyeti ve Tarihçesi”, Hasan Yaşar, Ömer Faruk Korkmaz, Yücel Karakoç, **Modern Bir Akıl Sapması: Deizm**, Dirayet Yayınları, İstanbul, 2019.

Biography.com Editors: **Biography**, “Thomas Paine Biography”, (Çevrimiçi)
<https://www.biography.com/scholar/thomas-paine> 26

Ekim 2019.

Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

Dorman, Mustafa
Emre: **Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Düzgün, Şaban Ali: **Dini Anlama Kılavuzu**, OTTO Yayınları, Ankara, 2017.

Erdem, Hüsamettin: “Deizm”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1994, C.IX, ss.109-110.

Fesli, Dilek: **“Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri”**, Yüksek
Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2017.

Foner, Philip S.: **Encyclopaedia Britannica**, “Thomas Paine”,
(Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Paine>,
26 Ekim 2019.

Gazel, Ahmet Gazi: **“Thomas Paine ve Devlet Anlayışı”**, Yüksek Lisans
Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Gürkan, Salime Leyla: “Mucize”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,
C.XXX, 2005, ss. 352-356.

Gürkan, Salime Leyla: “Şeytan”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XXXIX, 2010, ss. 101-103.

Harman, Ömer Faruk: “İbrahim”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, ss. 272-273.

Harman, Ömer Faruk: “İncil”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXII, 2000, ss. 270-276.

Joyse, G. C.: “Deism”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed: James Hastings, Vol.IV, T.&T. Clark, Edinburgh, 1935.

Kılıç, Sami: “Kuveykılar”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. VIII, 2005, ss. 219-228.

Kuklick, Bruce: “Deism”, **Routledge Encyclopedia of Philosophy**, Vol.VII, Ed. Edward Craig, 1998, ss.184-186.

Kutsal Kitap: **Eski ve Yeni Anlaşma** (Tevrat, Zebur, İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi Yeni Yaşam Yayınları, Korea, 2014.

Küçük, Ayça: “**Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet**”, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2012.

Lauer, R. Z.: “Deism”, **New Catholic Encyclopedia**, ed: John P. Whalen-Patrick A. O’Boyle, Vol.IV, The Catholic University of America Washington D.C., 1981, ss.866-867.

Paine, Thomas: “Age of The Reason Letters” (Çevrimiçi) <http://thomaspaine.org/essays/religion/age-of-reason-letters.html> 3 Ekim 2020.

Paine, Thomas: **Akıl Çağı**, Çev. Ali İhsan Dalgıç. 8. bs. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Paine, Thomas: “An Essay on Dream”, (Çevrimiçi), <https://thomaspaine.org/essays/religion/an-essay-on-dream.html>, 1 Aralık 2020.

Paine, Thomas: “Examination of the Prophecies”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/examination-of-the-prophecies.html> 15 Aralık 2020.

Paine, Thomas: “My Private Thoughts on a Future State”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/my-private-thoughts-on-a-future-state.html> 9 Ekim 2020.

Paine, Thomas: “Origin of Freemasonry”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/origin-of-freemasonry.html> 20 Aralık 2020.

Paine, Thomas: “Predestination”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/predestination.html> 6 Aralık 2020.

Paine, Thomas: “Prospect Papers”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/prospect-papers.html> 12 Aralık 2020.

Paine, Thomas: **Sağduyu**, Çev. Çiçek Öztekin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Paine, Thomas: “The Existence of God”, (Çevrimiçi) <https://thomaspaine.org/essays/religion/the-existence-of-god.html> 19 Aralık 2020.

Tanyu, Hikmet: “Ahd-i Cedîd”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, 1988, ss. 501-507.

Tarakçı, Muhammet: “St. Thomas Aquinas’a Göre Aslî Günah”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XV, 2006, ss. 307-318.

Tarakçı, Muhammet: “Vahiy”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XLII, 2012, ss. 443-447.

Topaloğlu, Aydın: **Çağdaş İngiliz Felsefesinde Ateizm Problemi**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996.

- Topaloğlu, Aydın: **Filozofların Tanrısı**, İstanbul, İz yayıncılık, 2020.
- Topaloğlu, Aydın: **Teizm & Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2020.
- Tümer, Günay: “Din”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.IX, 1994, ss. 312-320.
- Usta, İbrahim: “Das Fegefeuer Im Katholischen Christentum / Katolik Hristiyanlarda Araf-Berzah İnancı”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.XI, 2011, ss. 97-120.
- Yüce, Fatma: **Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan**, Elis Yayınları, Ankara, 2021.